

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ
TA'LIMI VAZIRLIGI
NAVOIY PEDAGOG XODIMLARNI QAYTA TAYYORLASH VA MALAKASINI
OSHIRISH INSTITUTI**

**R.S.NURIDDINOVA
N.TURSUNOVA**

***“O'ZBEK TILINING TARIXIY GRAMMATIKASI”*
FANI BO'YICHA MA'RUZALAR MATNI
(Filologiya ta'lim yo'nalishi uchun)**

NAVOIY-2005 yil

Mazkur ma'ruza matni O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan 2004 yil 17 avgust tasdiqlangan dastur asosida tuzilgan.

Taqrizchi: f. f. n, dotsent M. Ravshanov.

Kirish.

Reja:

1. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi til tarixi fanlaridan biri sifatida.
2. O'zbek tili tarixiy grammatikasining manbalari.
3. O'zbek tili tarixiy grammatikasining o'rganilish tarixi.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi o'zbek tili tarixi fanining bir tarmog'idir. Ma'lumki, til tarixi o'zbek tili fonetik sistemasi, leksikasi hamda grammatik qurilishining tarixidir. O'zbek tili tarixi o'zaro bog'lik bo'lgan ikki mustakil predmetni o'z ichiga oladi. Bu predmetlar: o'zbek tilining tarixiy grammatikasi va adabiy til tarixidir. Mazkur predmetlarda ichki uzviylik bo'lishiga qaramasdan, ularning o'rganish usullari, tekshirish obyektlari o'zaro farqlanadi. Tarixiy grammatika tilning fonetik sistemasi taraqqiyotini, grammatik strukturasi rivojlanishini o'rganadi. Lekin til hodisalarining ijtimoiy hodisalar bilan bo'lgan munosabati, uslublar taraqqiyoti va ularning turli ko'rinishlari, tilning normasi kabi masalalar uning tekshirish obyektidan chetda. qoladi. Bularni esa adabiy til tarixi tekshiradi.

Til tarixini o'rganish hozirgi zamon o'zbek tilini tarixiy tushunish, ya'ni bu til uzoq; asrlar mobaynida davom etgan murakkab tarixiy jarayonlar samarasi ekanini anglash imkonini tugdiradi. O'zbek tili uzoq Davr va asrlarning tarixiy mahsulidir, O'zbek tili tarixda ma'lum bo'lgan boshqa tillar kabi uzoq taraqqiyot bosqichini boshidan kechirdi. U jamiyat va xalq tarixi bilan uzviy bogliq urug' tilidan qabila, kabilar tilidan xalq va xalq tilidan milliy tilga qarab taraqqiy etib keldi. Uzoq davom etgan bu jarayonda o'tmish asrlardagi til hodisalari keyingi asrlardagi til hodisalaridan farqlanib qoldi. Har bir o'tgan davr, tarixiy xodisalar tilda o'z izlarini koldi. Natijada hozirgi zamon o'zbek tili uning o'tmishidan uzoqlashib ketdi. Ijtimoiy-tarixiy taraqqiyotning talablariga javob berolmagan til xodisalari asta-sekin umumtil aloqasidan chiqib ketdi. Ularning o'rnini zamona talabi bilan paydo bo'lgan yangi hodisalar egalladi. Natijada yuqorida ta'kidlanganidek, hozirgi o'zbek tili o'zining o'tmishidan ancha ilgari ketdi. Bu hodisalar yozuv yodgorliklari hodisalari bilan chog'ishtirilganda yaqqol ko'zga tashlanadi.

Tarixdan ma'lumki, tilning strukturasi o'zgarib o'tgan davr ichida bir xilda kechmadi. Ijtimoiy taraqqiyot, dastavval, tilning leksikasiga o'z ta'sirini o'tkazadi va shunga ko'ra, tilning boshqa tarkibiy qismiga qaraganda uning lug'at tarkibi juda o'zgaruvchan qismdir. Haqiqatdan ham, ijtimoiy taraqqiyotning yo'nalishi va xususiyatlariga qarab o'zbek tilining lug'at tarkibi tez-tez o'zgarib, yangilanib turdi. Uning tarkibida zamona va taraqqiyot talablariga javob berolmaydigan so'z va iboralar chiqib ketdi. Ularning o'rnini yangi so'z va iboralar egalladi. Qator so'zlar esa aktiv lug'atdan passiv lug'atga aylandi.

XII asr boshlarida Xorazm davlatining mavqei ko'tarilib, butun Movarounnahrni qamrab oladi. Bu yer fan va madaniyat o'chog'iga aylanadi. Mo'gullar hukmronligi davrida ham bu an'ana davom etadi. Bu davrda Xorazm Oltin O'rda xonligiga qaram edi. Oltin O'rdada XIII-XIV- asrlar mobaynida adabiy markaz vujudga keldi. Bu yerda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq, qipchoq-o'g'uz qabila tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. O'g'uz urug'lari son jihatdan ko'pchilikni tashkil etib, ular Sirdaryoning quyi oqimi va Xorazmni egallagan edi.

Oltin O'rda adabiy tili qoraxoniylar davridagi adabiy til bilan bog'langan edi. Oltin O'rda adabiy tili shu tilning bevosita davomi edi. Bu tillarning farqi Oltin O'rda ko'proq, o'g'uz, qisman qipchoq, urug' tillari xususiyatlarining bo'lishi bilan o'lchanadi. Bu davrda yozilgan asarlar til jihatdan ko'proq, qipchoq o'g'uz urug' tillari xususiyatini o'zida ifodalaydi. Xorazmiyning «Muhabbatnoma» si, Qutbning «Xusrav va Shirin» dostoni, diniy xarakterdaga «Rohatul qulub», «Najhul farodis», Alining «Qissai Yusuf» asari, Tuxtamish va Temur Tug'luq yorliqdari, Oltin O'rda adabiy tilini tashkil etadi.

XIV asrga kelib eski o'zbek adabiy tili shakllana boshladi. Buning vujudga kelishiga sabab faqatgina ichki faktorlar o'zbek xalqi shakllanish jarayonining kuchayishi, Farg'ona va Movarounnahr turkiy aholisi birligining yaratilishigina emas, balki Qoshg'arda va Orol dengizigacha bo'lgan yerni ishg'ol qilgan Oltin O'rda adabiy tillarining shakllanishi ham edi. Bu esa, o'z navbatida, eski o'zbek adabiy tilining dialektal xususiyatlarini ko'paytirar edi. Farg'ona va Movarounnahrda yaratilgan adabiy asarlar tilidan Xorazmda yozilgan adabiy asarlar tili ma'lum dialektal farqlar bilan ajralib turadi. Eski o'zbek tilining shakllana boshlash davrida qabila va urug' tillarining xususiyatlari adabiy asarlarda yaqqol ko'rinadi. Movarounnahr, Farg'ona va Xorazmda qarluq uyg'ur-o'g'uz va qipchoq dialekt guruhlarining xususiyatlari saqlanishi bilan, ayni zamonda, ular aralashib ham ketgan edilar. «Muhabbatnoma» va «Taashshuqnoma» da o'g'uz dialekti xususiyati o'z aksini topadi, Demak, mavjud dialekt xususiyatlarini o'z ichiga qamrab olgan umumiy adabiy tilni shakllatirish tendensiyasi kuchaya bordi va shu tariqa eski o'zbek adabiy tili vujudga keldi.

XU-XU1 asrlarda Movarounnahrda Durbek, Sakkokiy, Lutfiy va Navoiy kabi buyuk shoirlar yetishib chiqdiki, ular yaratgan yodgorliklarda dialektal farqlar yo'qola borib, yagona o'zbek adabiy tili shakllandi.

Shunisi xarakterliki, Navoiygacha bo'lgan shoirlarning asarlarida eski turkiy til an'analari davom ettirilishi bilan bir qatorda, ularda jonli til xususiyatlari ham ko'proq o'rin egallay boshladi.

XV asrning birinchi yarmida diniy mazmundagi bir qancha prozaik asarlar ham yaratildi. Bular «Sirojul qulub» (1432 yil Yazd shahrida Mansur bahshi tomonidan tuzilgan), «Tazkirai avliyo» (1436 yilda Mansur bahshi tomonidan tuzilgan), «Me'rojnom», «Bahtiyornoma» v.b. Bu asarlar sodda va jonli tilga yaqindir. Ular eski o'zbek tilining rivojlanishida katta rol o'ynadi Eski o'zbek adabiy tili avval qoraxoniylar davrida, keyinroq Oltin O'rda va Movarounnahrda qo'llangan adabiy tilning davomi, uning yangi tarqqadiyot bosqichi edi. Eski o'zbek adabiy tili mahalliy turkiy va qisman eron urug'lari tiliga qipchoq va o'g'uz tillarining ta'siri va aralashishi natijasida shakllandi. Eski o'zbek adabiy tili butun O'rta Osiyoga, Qozog'ston, Turkmaniston, Ozarbayjon, Tatariston, Boshqirdiston, Qashqar, Xirotda va boshqa yerlargacha yoyiladi. Eski o'zbek adabiy tili normalari asosida yozuvchi shoir va yozuvchilar XIX asrlargacha ijod ko'shib keldilar. Bu adabiy til an'analari, ayniqsa, she'riyatda uzoq davrlargacha davom etdi.

Alisher Navoiy asarlarida eski o'zbek adabiy tili o'z rivojining yuqori nuqtasiga ko'tarildi. Alisher Navoiy juda katta adabiy va ilmiy meros qurdirtdi. Uning «Chor devon» va «Xamsa» nomli poetik asarlari, «Mahbubul qulub», «Xamsatul mutahayyirin», «Majolisun nafois», «Mezonul avzon», «Vaqfiya», «Muhokamatul lug'atayn», «Xoloti Pahlavon Muhammad» kabi o'nlab prozaik asarlari xhaqli ravishda tarixiy grammatikaning asosiy manbalari hisoblanadi.

Alisher Navoiydan keyin yaratilgan prozaik asarlar va ba'zi dostonlarda eski o'zbek tilining an'anaviy normalaridan uzoqlashish, xalq tiliga yaqinlashish tendensiyasini ko'ramiz. Zahiriddin Muhammad Boburning «Bobirnom» asari, Muhammad Solihdning «Shayboniynoma», Majlisiyning «Qissai Sayfulmulk» dostoni, Abdulvahobxuja o'g'li Poshshoxojaning «Gulzor» va «Miftoxul ada» asarlari, Nishotiyning «Husnu dil» dostoni, Gulxaniyning «Zarbulmasal» asari, Fazliyning «Majmuatush shuaro» tazkirasi shunday xususiyatga egadir.

Turkiy xalqlar va ularning tilini o'rganishga XI asrlardan boshlangan. Mahmud Koshg'ariy o'zining «Devonu lug'atit turk» asarida O'rta Osiyodagi turli turkiy urug'-qabilalar tilini chuqur tahlil qiladi. Keyingi davrlarda turkiy tillarning lug'atlari tuziladi, ba'zi lug'atlarda shu tillarning fonetik, leksik grammatik tahlili ham beriladi. Zamaxshariyning «Muhokamatul adad» Abu Xayyomning «Kitobul idrok lil-lisonul atrok», Jamoliddin Abu Muhammadning «Kitobul lug'atul mushtarofi lug'atit turk val qipchaq», Tole' Hiraviyning «Badoyeul lug'at», Mirza Maxdiyxonning «Sangloh» va boshqa asarlarda ana shunday tahlillar mavjud. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiyning «Muhokamatul lug'atayin» asarida turkiy tillar grammatikasiga oid qimmatli fikrlar bor.

Rossiyada turkiy xalqlar va ularning tillari bilan shug'ullanish Rossiya Fanlar Akademiyasi tashkil etilgan davrlardan boshlangan. XIX asr boshlarida Moskva, Qozon, Peterburg universitetlarida shark tillari kafedralari tashkil etildi. Qadimgi yodnomalarni nashr qilish va turkiy tillar tarixini o'rganishda rus olimlaridan V. V. P.M.Melioranskiy, S.YE.Malov, A.K.Borovkov, A.M.Shcherbak, N. F. Katanovlarning xizmati katta.

O'zbek tili tarixiy grammatikasini tadqiq etish, bu fan bo'yicha darslik, o'quv qo'llanmalari yaratishda G. Abdurahmonov, A. Rustamov, SH. Shukurov, F. Abdullayev, E. Umarov, S. Ashirboyev, X. Dadaboyev, B. Tuychiboyev va boshqa ko'plab olimlarning xizmati beqiyosdir. Ular tomonidan eski o'zbek tili yodnomalari tilining fonetik, morfologik va sintaktik xususiyatlari bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Til tarixi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar to hozirgi kungacha davom etmoqda.

Savol va topshirishlar:

1. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi fani nimani o'rganadi?
2. O'zbek tilining tarixiy grammatikasi qaysi fanlar bilan yaqin aloqada bo'ladi?
3. O'zbek tili tarixiga oid qanday asarlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'zbek tili tarixi - o'zbek tilining turkiy ajralib, mustahsh tarakkiy etishini yoritadigan fan.

O'zbek tilining tarixiy grammatikasi - o'zbek

Ya'ni fonetik, leksik-semantik, morfologik va sintaktik tizimini o'rganuvchi o'zbek tili tarixining uzviy qismidir, **O'zbek tili tarixiy grammatikasining manbaalari**-tarixiy grammatikada tahlil qilish, xulosa chikdrish uchun asos bo'ladigan til faktlarini tashuvchi o'zbek tilida yaratilgan yozma yodgoliklar.

O'zbek adabiy tili tarixi-o'zbek adabiy tarixiy taraqqiyotini, normalari tarixini o'rganadri tili tarixining uzviy qismi.

Eski o'zbek adabiy tili XIV asrlarda **shakllanadigan** va XV asrda rivojlangan hamda **XX asrning** oxirigacha qo'llangan adabiy til nomlaridan biri.

Fonetika

Reja:

1. Tarixiy fonetikaning o'rganish ob'yekti, manbalari.
2. O'zbek tili tarixiy fonetikasining o'rganilish tarixidan.
3. Arab alifbosi asosidagi eski o'zbek yozuvi hida.

Tarixiy fonetika o'zbek tili unli va undosh tovushlarining turli davrlardagi taraqqiyoti, har bir taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistema, ayrim unli va undosh tovushlarning shakllanishi va tadrijiy taraqqiyoti, asosiy fonetik qonuniyatlar, bugin tuzilishidagi tarixiy o'zgarishlar kabi kator masalalarni o'rganadi va o'rgatadi.

Fonetik sistema tilning qurilish birliklari orasida o'zining o'zgaruvchanligi bilan leksikadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Buning sababi shundaki, tilning ichki rivojlanish qonuniyatlari, tashqi muhit-qo'shni xalqlar tillari, jamiyat va fan-texnikaning rivoji, yangi-yangi so'zlarning kirib kelishi tilning fonetik ko'rilishiga tez ta'sir ko'rsatadi.

Tildaga o'zgarishlar birdaniga bir-ikki yil orasida emas, balki asta-sekinlik bilan uzoq davr davomida sodir bo'ladi. Dastlab onda-sonda uchraydigan hodisalar, fonetik variantlar, yonma-yon qo'llanishlar asta-sekin qonuniyatga aylanadi. Shuning uchun muayyan davrdagi til shu tilda

so'zlovchilar uchun o'zgarimasday, barqarorday tuyuladi. Vaholanki, tilda taraqqiyot va o'zgarish jarayoni hech qachon to'xtamaydi. O'zbek tili esa bir necha taraqqiyot davrini boshidan kechirdi va har bir davrning o'ziga xos qonuniyatlari, fonetik sistemasi bor, Muayyan taraqqiyot davri uchun xos bo'lgan fonetik sistemani tiklash, tasvirlash kabi masalalar o'zbek tilining tarixiy fonetikasida o'rganiladi. O'zbek tilining turli davrlarida yaratilgan yozma yodgorliklar, ilmiy va badiiy asarlar tarixiy fonetik tadqiqot uchun eng asosiy manbaa vazifasini o'taydi, chunki bir yozma yodgorlikda shu asar yaratilgan davr tili o'z aksini topadi. Muayyan bir asarni atroflicha o'rganish asosida shu yodgorlik yaratilgan davrdagi o'zbek tilining xususiyatlari, jumladan, fonetik qonuniyatlarini aniqlash mumkin. O'zbek klassik adabiyotida she'riy jairning keng rivojlanganligi, qofiyada o'zaro o'xshash so'zlarning ishlatilishi, shaqdoshlikka asoslanib yoziladigan tuyuq janrining mavjudligi fonetik tadqiqotlarga ma'lum darajada imkon beradi. Turli taraqqiyot davrlarida yozilgan asarlar tilining fonetik xususiyatlarini qiyoslash asosida esa o'zbek tili fonetik sistemasining taraqqiyot yulini aniqlash mumkin. Lekin biz o'utmish davrlar talaffuzini bevosita kuzatish imkoniyatidan maxrummiz. O'z navbatida, yozuv ham talaffuzni to'la-to'kis aks ettirmagan, shu sababli tarixiy fonetikani o'rganish katta to'siqlarga uchraydi. Ta'kidlash lozimki, o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish jarayonida yozma yodgorliklar orasida filologik-tilshunoslik va adabiyotshunoslik asarlari beqiyos ahamiyatga ega. Chunki bunday asarlarda tadqiqotchi o'zi bilgan va tasvirlayotgan tilning fonetik xususiyatlari, u yoki bu so'zning talaffuz shaklirshi ma'lum darajada tasvirlab beradi. Mahmud Qoshgariyning «Devonu lug'atit-turk», Abu Hayyomning «Kitobul idrok lil lisonul atrok», Alisher Navoiyning «Muhokamatul lug'atayn», «Mezonul avzon», Zahiriddin Boburning «Muxtasar», Toley Xiraviyning «Badoyeul lug'at», Mirza Maxdiyxonning «Maboniul lug'at» grammatikasi va «Sangloh» lug'ati, Fath Ali Kojariyning «Lug'ati atrokiya» kabi asarlaridagi noyob fonetik ma'lumot va izohlar o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish uchun eng muhim manbaalar sanaladi.

Yozma yodgorliklardan tashqari, o'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganish uchun hozirgi o'zbek shevalari, o'zbek tiliga qarindosh bo'lgan boshqa turkiy tillar, ayniqsa, qo'shni uyg'ur, qozoq., qoraqalpoq, turkman tillarining hodisalari ham katta ahamiyatga ega. O'zbek tili fonetik sistemasidan ketgan qator hodisalar (old va orqa qator unlilarining fonologik farqi, chuziq va qisqa unlilar, uyg'unlik (singarmonizm) hodisasi, tovush almashinuvlari) o'zbek shevalarida hamda boshqa turkiy tillarda saqlangan va rivojlangan. O'zbek shevalari va boshqa turkiy tillarda sakdangan qonuniyatlar esa o'zbek tilining tarixida amalda bo'lgan deb taxmin qilish mumkin. O'zbek tili tarixiy fonetikasi va grammatikasini bilish ona tili va adabiyot mutaxassislari uchun katta nazariy va amaliy ahamiyatga ega, chunki tarixiy fonetika hozirgi o'zbek tilidagi qator fonetik xususiyatlar (son- sana, to'la- to'lov kabi tovush almashinuvlari), bir qo'shimchani turli fonetik variantlarda uchrashi (ekkah kelgan va h.k), stilistik makradda qo'shimchalarning eskirgan fonetik ko'rinishlarda ishlatilish sababi, fonetik o'zgarishlar zaminida so'zlarning yangi ma'no kasb etish imkoniyati (supi va sudus, tizgin va tipgin, sishlos va hishlov) va boshqa shu kabi hodisalarni tushuntirib beradi.

Tarixiy fonetika hozirgi o'zbek shevalari xususiyatlarini to'g'ri izohlash va dialektal xatolarni bartaraf etishning qulay usullarini ishlab chiqishda ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Eski turkiy tilni amaliy ravishda o'rganishni boshlab bergan va asari bizgacha yetib kelgan olim Mahmud ibn Xusayn Qoshgariydir. U o'zining «Devonu lug'atit turk» asarida turkiy adabiy tilni tasvirlash bilan cheklanib qolmay, o'zi yashagan davrdagi ko'pgana shevalar va ulardagi talaffuz xususiyatlari haqida ham atroflicha ma'lumot beradi.

Shuningdek, turkiy tillarni o'rganishga bag'ishlab yozilgan «Muqadsimatul adab», «Kitobul idrok lil lisonul atrok», «Tarjumon turkiy va ajamiy va mugaliy» kabi lutt va grammatikalarida ham turkiy tillar fonetikasiga oid qimmatli ma'lumotlar bor.

XV asrdagi eski o'zbek tili unli tovushlarining batafsil tavsifini, bu tildagi unlilar, ularning fonetik ko'rinishlari haqidagi muhim ma'lumotlarni Alisher Navoiyning «Muhokamatul lug'atayn» asaridan topamiz. Alisher Navoiy ijodidan keyin eski o'zbek tiliga qiziqish kuchayadi. XVI asrda Xusayn Boyqaro buyrug'i bilan Toley Xiraviy tomonidan, asosan, forsiy tidda yozilgan «Badoyeul lug'at», Mirza Maxdiyxonning «Maboniul lug'at» grammatikasi va «Sanglox.» lug'ati, Fath Ali Kojariyning «Lug'ati atrokiya», usmonli turk tilida XV asrda yozilgan «Abushqa» lug'ati, Shayx Sulaymonning «Lug'ati chigatoiy va turkiy usmoniy» asarlaridagi eski o'zbek tili so'zlarining talaffuz

xususiyatlari haqida berilgan izohlardan ham o'zbek tili tarixiy fonetikasi bo'yicha muhim ma'lumotlarni olish mumkin.

O'zbek tili tarixiy fonetikasini o'rganishda rus va o'zbek tilshunoslarining ham xizmati katta. V. V. Radlovning eski o'zbek tili yodgorliklari fonetikasi bo'yicha ishlari, K. K. Yudaxinning «Chig'atoy tilining fonetik sostavi materiallari», A. K. Borovkovning «Alisher Navoiy eski o'zbek tilining asoschisi», A. M. Shcherbakning «Eski o'zbek tili grammatikasi» kabi asarlarini qayd etish lozim.

O'zbek tilshunoslarining o'zbek tili tarixiy fonetikasi bilan qiziqishlari 60-yillardan keyin kuchaydi. Professorlar F. Abdullayev, A. Rustamov, X. Doniyorov eski o'zbek tili unli va undoshlari sistemasi, ayrim fonetik hodisalar bo'yicha qator ilmiy ishlarni nashr ettirdilar va Alisher Navoiy asarlari ma'lumotlari asosida eski o'zbek tili unli sistemasi ustida tadqiqot ishlari olib bordilar. E. Umarov Toley Xiraviy, Mirza Maxdiyxon va Kojariy lug'atlari asosida XV, XVII va XIX asrlarda o'zbek tili unli lariga oid muhim kuzatishlarni umumlashtirib e'lon qildi. G. Abduraxmonov va A. Rustamovlarning o'zbek tilida birinchi marta nashr etilgan oliy yurtlari talabalari uchun «Qadiimgi turkiy til» darsligida turkiy tillar uchun mushtarak bo'lgan O'rxun-Enasoy yodgorliklarining fonetik xususiyatlari atroflicha bayon etildi.

O'zbek xalqi ming yildan ortiqroq davr mobaynida arab alifbosi asosidagi yozuv an foydal anib keldi. O'zbek xalqining 1920 yilgacha yaratgan tarixiy, ilmiy va badiiy yozma yodgorliklari asosan mana shu yozuvda yetib kelgan. Yozuv va til, ayniqsa, fonetika bir-biri bilan aloqador bo'lganligi sababli eski o'zbek yozuvidan xabarsiz bo'lgan shaxstining tarixiy fonetikasini o'zlashtirishi mumkin emas.

Turkiy xalqdar o'z tarixi mobaynida qo'llagan bir necha yozuv-ruhiy, qadimgi uyg'ur so'g'd va boshqa yozuvlar ichida keng va uzoq qo'llanilgani arab alifbosi asosidagi yozuv bo'ldi. Ma'lumki, arab alifbosi kam unli va ko'p undoshli semit tillariga muljallangan. Bu tillarda cho'ziq va qisqaligi bilan farqlanuvchi uchta unli fonema bor: a, i, u. Yozuvda, ko'proq, cho'ziq unli lar ifodalanadi, qisqa unli lar harakatlar: ost, ust belgilari bilan beriladi va yozuvda ifodalanmaydi. Ta'kidlash joizki, turkiy(o'zbek) matnlarida qanday bo'g'in bo'lishidan qat'iy nazar, unli harflarning yozilishi arab, fors tillariga nisbatan turg'unroqdir.

Ayrim undoshlar uchun ikki xil t va x, uch xil s, turt xil z belgi bor. Shuningdek, arab tiliga xos bo'lgan chuqur bo'g'iz portlovchisi va sayoz bo'g'iz portlovchisini ifodalovchi **ayn** va t harflari bor. Bundan tashqari arab alifbosida turkiy tillarda keng tarqalgan p, ch, g undoshlari uchun maxsus harflar yo'q. Keyinchalik **Pe**, **chim**, **gof** harflari turkiy til alifbosiga kiritilgan bo'lsa-da, ular juda kam Eski o'zbek tili havoda gapirganimizda, undaga qat'iylash joiz: arabcha va forscha so'zlari manbaa tili yozuvida vavdai yozilsa, turkiy matnlarda ham i ularning to'g'ri yozilishiga juda katta e'tibor berilgan, arabcha so'zlar yozilishini buzish qo'pol xato, madaniyatsizlik va savodsizlik hisoblangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarixiy fonetika nimani o'rganadi?
2. Tarixiy fonetikani o'rganishda qanday manbalarga
3. Turkiy va o'zbek tili fonetikasini aks ettirgan filologiyaga oid qanday asarlarni bilasiz?
4. Arab yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini sanang,

Tayanch tushunchalar:

Tarixiy fonetika-o'zbek tili fonetik tizimining taraqqiyot tarixini o'rganadigan o'zbek tili tarixiy fonematikasining bir bo'limi.

Eski uzbek yozuvi- arab alifbosi asosidagi o'zbek yozuvining nomlaridan biri.

Fonetik tizim (sistema)- o'zbek tili va uning taraqqiyoti davridagi unli va undoshlar, fonetik qonuniyatlar, urg'u hamda intonasiya kabi barcha fonetik hodisalarning jamlanmasi.

Eski o'zbek tili da unli va undoshlar taraqqiyoti

Reja:

1. Eski o'zbek tilida unli lar tizimi.
2. Eski o'zbek tilida unli lar cho'ziqligi.
3. Undoshlar tizimi.
4. Unli lar uyg'unligi.

Eski o'zbek tilida, umuman, o'zbek tili tarixida qo'llangan unilarning miqdorini belgilash masalasi munozarasidir, tadqiqotchilarning unilarni aniqlash borasida turli tamoyillarni - unilarning old qator - orqa qator, cho'ziq-qisqalik xususiyatlarini asos qilib olishi ularning miqdorini ayni bir xil belgilash uchun kiyinchilik tug'dirib keldi. Til tarixiga oid ilmiy isharda eski o'zbek tilida b ta, 8 ta, 9 ta unlining mavjud bo'lganligi haqida fikrlar uchraydi. Eski o'zbek tilidagi turli so'zlarda singarmonizm qonunining amal qilishi, hozirgi o'zbek shevalarida kontrakt juft unilarning saqanib qolishi eski o'zbek tilida 9 ta unli, arabcha, forscha so'zlardagi a unlisining eski o'zbek tilidagi o'rni kat'iyligini hisobga olganda, Yuzta unli mavjud bo'lgan degan xulosaga kelish mumkin.

Shunday qilib, eski o'zbek tilida o'nta unli bo'lib, ular quyidagilar: a, a, o, v, u, h, o', ye, a.

Unlilar xarakteristikasi:

a - umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan. Manbalarda **alif** bilan beriladi, ayrim qisqa bo'g'inlarda harfiy ifodaga ega bo'lmaydi.

a - arab, fors tilidan o'zlashgan so'zlarda qo'llanadi, orqa qator, quyi-keng, lablangan. Yozuvda har doim harfiy ifodaga ega va alif bilan berilgan.

-aksariyat turkiy tillarda mavjud, old qator, quyi-keng, lablanmagan. Manbaalarda alif bilan beriladi, qisqa bo'g'inlarda **olif** ifodalanmasligi ham mumkin. Ye - turkiy tillarda keyin paydo bo'lgan va i old qator unlisining varianti sifatida vujudga kelgan. Eski o'zbek tilida mustaqil unli sifatida qatnashadi, kontrast juftligi yo'q old qator, o'rta-keng, lablanmagan unli, yozuvda so'z boshida **alifu yoy** bilan, so'z o'rtasi va oxirida **yoy** bilan yoziladi. Ayrim yodgorliklardagi qisqa bo'g'inda harfiy ifodaga ega bo'lmasligi mumkin.

i - umumturkiy, old qator, yuqori-tor, lablanmagan. Xarfiy ifodasi ye unlisiga aylangan.

I'- umumturkiy, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan, harfiy ifodasi i unlisi bilan aynandir.

o - umumturkiy, orqa qator, o'rta-keng, lablangan. So'z boshida alifu vov, so'z o'rtasi va oxirida vov bilan berilgan.

o - umumturkiy, old qator, o'rta-keng, lablangan. Harfiy ifodasi o bilan aynandir.

u - umumturkiy, orqa qator, yuqori-tor, lablangan, harfiy ifodasi o unlisi singaridir.

y - umumturkiy, old qator, yuqori-tor, lablangan, harfiy ifodasi o, v, u unilari bilan o'xshash.

Bu unlilar o'rni bilan birlamchi va ikkilamchi cho'ziqliklarga ega bo'ladi. Ular xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, uch xil xususiyatiga ko'ra tasnif qilinadi:

I. Tilning gorizonttal harakatiga ko'ra:

1. Old qator (til oldi, yumshoq) unlilar: ye, u, y, o, e.

2. Orqa qator (til orqa, qattiq) unlilar: o, iu, u, o, a.

II Tilning vertikal holatiga ko'ra:

1. Yuqori (tor): u, i, iu,

2. O'rta (keng): v, o, ye,

3. Quyi (keng): a, e, a.

III. Lablarning ishtirokiga ko'ra:

1. Lablangan: u, u, o, v, i.

2. Lablanmagan: a, a, u, i, ye,

Arab yozuvi asosidagi eski o'zbek yozuvida bu unilarning har biri uchun alohida belgi bo'lmasa-da, so'zning o'zak va qo'shimchasi tarkibidagi q, g' o'zakdagi unlining qattiqligiga, k, g esa yumshoqligiga ishora qilib keladi: atqa-otga; **yetqe**-go'shtga; torge-turgau (yuqoriga).

Hozirgi o'zbek adabiy tili talaffuzi va yozuvida old qator (yumshoq) va orqa qator (qattiq) unlilar keskin farqlanmaydi. Lekin eski o'zbek tilida bu farq katta ahamiyatga ega. Unilarning qatori old, orqa ekanligi tilning gorizonttal-tishlar yoki bo'g'iz tomonga harakati bilan belgilanadi. Tilning tishlarga yaqinlashgan holatida talaffuz etilganda, old qator unlilar hosil bo'ladi. Orqa qator unlilar talaffuz etilganda, tilning uchi milkdan ancha uzoqlashadi.

Unilarning qattiq-yumshoqligi hozirgi o'zbek tilidan boshqa barcha turkiy tillarda, shuningdek, eski o'zbek tilida ham juda katta ahamiyatga ega, unilarning qattiq-yumshoqligi so'z ma'nolarini farqlashga ham xizmat qiladi: olturdiu-o'tirdi, olturdi-o'ldirdi; tor-uyning to'ri tor-to'r, tuzoq.

O'zbek tili tarixida cho'ziq unlilar haqida so'z yuritilganda, uch masalani farqlash lozim:

1. Arab va fors tillaridan eski o'zbek tiliga kirib kelgan so'zlarda cho'ziq va qisqa unlilarning o'zaro munosabati.
2. Turkiy so'zlardagi unlilarda birlamchi cho'ziqlik.
3. Turkiy so'zlardagi unlilarda ikkilamchi cho'ziqlik.

Arab va fors tillarida unlilar ikki xil- qisqa va cho'zik. bo'ladi. Bu tillardagi cho'ziq-qisqalikning farqi mustaqil fonologik farq bo'lib, cho'ziq va qisqa unlilar alohida fonemalarni tashkil etadi. Lekin bu tillarda unlilarning qattiq-yumshoqligi farqlanmaydi.

O'zbek tiliga arabcha va forscha sp'zlar kirib kela boshlashi bilan bu so'zlarda cho'ziq va qisqa unlilarning ma'no farqlash vazifasi ham kirib keldi: adam-odam; adam-yo'qlik; a va a bilan eski o'zbek tilida mavhum otlarning birlik va ko'plik formalari farqlanadi: adab-adab, adab-odoblar.

Turkiy so'zlardagi birlamchi cho'ziqlik masalasi juda murakkabdir. Olimlar tahminiga ko'ra juda kadimgi (yozma yodgorliklari bizgacha yetib kelmagan davrlarda (umumturkiy tilda)- turkiy so'zlarda cho'ziq va qisqa unlilar farqlangan. Eski turkiy hamda eski o'zbek tilida cho'ziq va qisqa unlilarning farqdanishi, ularning fonologik ahamiyati haqida qarama-qarshi ma'lumotga egamiz. Mahmud Qoshg'ariy, Tole' Hiraviy, Mirza Mahdiyxon va boshqa tilshunolar cho'ziq a, ba'zan cho'ziq i unlisi haqida yozadilar. Mahmud Qoshg'ariy a unlisi so'zlarni ikki alif bilan keltirgan,

Mahmud Qoshg'ariy turkiy so'zlarning unli tovushlarini tavsiflab shunday yozadi: «Unlilarni cho'ziq yoki qisqartirib talaffuz qilish so'zga zarar bermaydi» (MQ, I, 385). «Devon»ning boshqa bir joyida yana ham aniqroq qilib yozadi: yo'g'ach deyish x,am mumkin, yo'gach deyish xam mumkin, tanus deyish xam, tanus deyish ham mumkin. (MQ, II, 45). Mahmud Qoshg'ariyning bu so'zlaridan bitta xulosa chiqarish mumkin: XI asr adabiy tilida cho'ziq unlilar shu davr urug'-qabila tillarida bir xil bo'lmagan, ya'ni u ayrim urug'-qabila tillari (shevalari)da mavjud bo'lgan va ayrimlarida esa qo'llanmagan. Ma'lumki, bu holat hozirgi o'zbek tilida ham mavjud. Birlamchi cho'ziq unlilar hozirgi o'zbek tilining Iqon, Qorabuloq, Forish kabi shevalarida saqlanib qolgan, boshqa shevalarda esa qo'llanmaydi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, qadimgi turkiy tilning barcha shevalarida birlamchi cho'ziqlik umumtil xarakteriga ega bo'lmagan.

Alisher Navoiy eski o'zbek tilining fonetik imkoniyatlari, she'r tuzish va qofiyalashdagi qulayliklari haqida to'xtalib, bu tildagi unlilarning qisqa ham, cho'ziq ham talaffuz etilishi she'riyat uchun qulay ekanini ta'kidlaydi. Buyuk mutafakkir, jumladan, ara so'zini ara sifatida talaffuz etib, forscha sara, dara so'zlari bilan ham, ara sifatida talaffuz qilib, cho'ziq unlisi forscha sara, dara so'zlari bilan ham qofiyalash mumkinligini uqtiradi (Nav.ML). Alisher Navoiyning bergan ma'lumotlaridan ham qat'iy xulosa chiqarish mumkin: turkiy so'zlarda cho'ziq-qisqalik fonologik vazifani bajarmagan.

Eski o'zbek tilidagi birlamchi cho'ziqlik keyingi davrlarda ayrim so'zlarning o'rtasida g,g',y,h; tovushlar ishtirokida yangi bo'g'inlarni vujudga keltirgan: bi: z~bigiz; ki: z- kigiz; qiu: n-qiyin. Alisher Navoiy biz (kishilik olmoshi) va bi:z (bigiz) so'zlarini zid qo'yar ekan, mana shu keyingi cho'ziqlik haqida ma'lumot beradi (Nav.ML).

Unlilar uyg'unligi (singarmonizm- grekcha sin – o'xshash, harmoni- ohang) turkiy tillarning muhim fonetik xususiyatlaridandir. Unlilar uyg'unligi deb, so'z bo'g'inlari, o'zak va qo'shimchalaridagi tovushlarning o'zaro moslashishi, uyg'unlashishini, bir-biriga o'xshash bo'lishiga aytiladi.

Unlilar uyg'unligi tanglay (palatal-vellyar) va lab(labial) kabi ikki turga bo'linadi.

Tanglay uyg'unligi. So'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator (a,iu,o, u, a) unli bo'lsa, keyingi bo'ginlarda ham orqa qator unli, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unli (d, e, u, y, o) kelsa, shunga muvofiq ravishda, keyingi bo'g'inlarda ham old qator unli kelishi tanglay uyg'unligi deyiladi. Misollar atniun, kelgen, barg'an, ishler.

Eski turkiy va eski o'zbek tillaridagi tanglay uyg'unligining o'rta asr tilshunolari tomonidan talqini ham diqqatga sazovordir. Mahmud Qoshg'ariy turkiy so'zlarni ikki guruhga q,g' li qattiq o'zakli so'zlar, k,g li yumshoq o'zakli so'zlarga bo'ladi. Bu esa M.Qoshg'ariyning turkiy matnlarni transkripsiya qilishning eng zaruriy tamoyilini to'g'ri ifodalab berishini ko'rsatadi. Haqiqatan ham, q,

g' va x undoshlari ishtirok etgan turkiy so'zlarda old qator unlilar keladi. Bu qisman o'zlashgan so'zlarga ham aloqadordir:

Ul sanamkim karsiu atpafada yel bash qoydiular,

Ke'bedekdurkum so'lurlar barcha saro'do'n namaz. (Nav.)

Lab uygunligi. So'zning dastlabki boshida lablangan o, v, uu u unlilardan biri kelsa, keyingi bo'ginlarda ham shu unlilarning moslashib kelishiga lab uygunligi deyiladi. Tanglay uyg'unligidan farqli o'laroq, lab uyg'unligi keng tarqalmagan. Misollar: solum, ko'zum, yuzum, tushtum. Mapdo'n kvzumgv tamo'z bir satra ta acho'lsun, Kim tiyredur bagayat sajro's ara masa koz. (Nav.).

Singarmonizm qisman undoshlarga ham aloqadordir. Old va orqa qator unlilarning uyg'unlashib kelishi so'zlardagi shar variantini tanlashga olib keladi. Masalan, chgah kelgen so'zlaridagi sifatdosh qo'shimchasining g va g undoshlarda qatnashishi unlilar uyg'unligi tufaylidir. Bu, ayni zamonda, affikslarning variantlarini ko'paytirishga xizmat qiladi (Bu haqda morfologiya qismida baxs qilinadi).

Singarmonizm qonunida -kim, -ki va boshqa qo'shimcha-yuklamalar, qo'shma so'zlarning ikkinchi (o'zak) kismi bo'ysunmasligi mumkin, chunki bunday so'zlarda saqlanadi.

Undoshlar taraqqiyoti. Eski o'zbek tilidagi undoshlar tavsifi Mahmud Qoshg'ariy tomonidan berilgan. Lekin bu olim ko'rsatgan undoshlar to'la emas. Chunki u eski o'zbek tiliga arab va fors tillari ta'siri ostida o'zlashgan f, x, g', j tovushlarini va ayrim boshqa tovushlarni o'z sirasiga qo'shmagani. Eski o'zbek tili undoshlari qadimgi turkiy tili bilan solishtirilganda, eski o'zbek tilida yangi lab-tish v va f, lab-lab v, lab-tish z, sirg'aluvchi j, chuqur til orqa sirg'aluvchi x, bo'giz undoshi paydo bo'lganini ko'rish mumkin. Demak, eski o'zbek tilida quyidagi undoshlar amalda bo'lgan: b, p, f, v, m, t, d, s, z, n, r, l, sh, j^j, ch, k, g, s, q, g', n, y, x, h.

Eski o'zbek tili undoshlarini hozirgi o'zbek tili bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili tarixida undoshlar keskin sifat o'zgarishlariga uchramagan. Undoshlarga oid o'zgarishlar, asosan, yangi undosh o'zlashtirish va tovush almashinishlari bilan chegaralanadi.

Bu esa o'zbek tili tarixida undoshlar unlilardan ko'ra barqaror bo'lgan deb xulosa chiqarishga asos bo'ladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Old qator va orqa qator unlilarni sanang.
2. Lablarning ishtirokiga ko'ra unlilar qanday tasnif qilinadi?
3. Cho'ziq, unlilar x, avdsa gapiring.
4. Qadimgi turkiy tilga xos bo'lmagan undoshlarni sanang.
5. Manbalardagi arab va fors tilidan o'zlashgan undoshlar qatnashgan so'zlarni topib, lug'at tayyorlashga kirishing.

Tayanch tushunchalar:

Unlilar tasnifi – og'iz bo'shligadi tilning harakati hamda og'izning ochilish darajasi, lablarning ishtirokiga ko'ra unlilarni guruhlarga ajratish.

Yumshoq uchli - old qator ushsh.

Qattiq unli - orqa qator unli.

Singarmonizm - unlilar uyg'unligi qonuni.

Palatal singarmonizm - unlilarning tanglay (old qator-orqa qator) uyg'unligiga asoslangan singarmonizmning turi.

Unlilarning birlamchi chuziqligi - turkiy so'zlarning birinchi bo'ganida qayd qilinadigan unlilarning tabiiy chuziqligi.

Unlilarning ikkilamchi chuziqligi – so'zdagi biror undosh tovushning kuchsizlanishi va tushib qolishi hisobiga yuz beradigan cho'ziqlik.

Morfologiya. Ot so'z turkumi

Reja:

1. Morfologiya haqida umumiy ma'lumot.
2. Ot yasalishi.
3. Grammatik son kategoriyasi.

4. Egalik kategoriyasi.

Hozirgi o'zbek tilida bo'lganidek, eski o'zbek tilida so'z turkumlarining yirik uch guruhi qayd qilinadi. Bular mustaqil so'zlar, yordamchi so'zlar, undov va taqlidiy so'zlar. Lekin bu so'z turkumlarining ichki kategoriyalari uzoq davrlar mobaynida o'ziga xos ravishda taraqqiy etib keldi. Professor SH.Shukurov bu tarixiy taraqqiyotni uch bosqichga ajratadi:

Birinchi bosqich. Bu bosqichni XIV asrning oxirigacha bo'lgan davr tashkil etadi. Bu davr eski o'zbek adabiy tilining shakllanish arafasi bo'lib, bu davr tilida qadimgi turkiy tilga oid ko'pgina formalar yangi formalar bilan parallel qo'llanib kelgan hamda yozma yodgorliklarda dialektal hodisalar ko'plab aks etgan. Shuningdek, bu davr tilida boshka turkiy tillarga oid bo'lgan so'z formalari ham iste'molda bo'lgan.

Ikkinchi bosqich. Bu bosqich XIV asrning oxiridan XIX asrning 2-yarmigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Bu davrda eski o'zbek adabiy tili vujudga keldi va ma'lum darajada adabiy me'yorga ega bo'ldi.

Uchinchi bosqich. XIX asrning 2-yarmidan boshlanadi. Uning xarakterli xususiyatlari adabiyotda demokratik oqimning paydo bo'lishi, vaqtli matbuotning vujudga kelishi, kitoblarning nashr etilishi va shularning natijasida esa adabiy til bilan xalq so'zlashuv tilining yaqinlasha borishidir. Demak, o'zbek adabiy tili xalq jonli so'zlashuv tili hisobiga boyib bordi.

Ot yasalishi.

Eski o'zbek tilida asosan quyidagi ikki usul bilan ot yasalgan:

1) morfologik usul (affiksasiya); 2) sintaktik usul (kompozisiya).

Sintaktik usul bilan ot yasalishi hozirgi o'zbek tilidan deyarli farqlanmaydi. Masalan: **Karabash** (Taf.), **shabchirag'** (Nav.~ MK.), **almabash**.

Ot yasovchi affikslar qaysi so'z turkumidan ot yasashiga ko'ra quyidagi ikki gruppaga bo'linadi:

1) **ismdan ot yasovchi affikslar**; 2) **fe'ldan ot yasovchi affikslar**.

Ismdan ot yasovchi affikslar.

Eski o'zbek tilida asosan quyidagi affikslar bilan ismdan ot yasalgan:

-lig', -lik, -lug', -lug affiksi. Tarkibida (oxirga bo'g'inida)

Ba'zan bu tartib buziladi: **Mas.:kuzegulik** (Taf.), **parulo's** (SH.tar.).

Bu affiksning oxirgi undoshi jarangli (g,g') yoki jarangsiz (q,k) tarzida kelishi tarixan ma'no farqlash bilan bog'liq bo'lgan, ya'ni jarangsiz undoshlar bilan kelgan. Bu hol «Devonu lug'otit turk»da aks etgan. Mahmud Koshg'ariyning o'zi ham bu xodisaga alohida e'tibor berib, XI asr tilida bu affiksning jarangsiz (q,k) undoshlari bilan kelgan variantlari ot yasash uchun, jarangli (g,g') undoshlari bilan kelgan variantlari sifat yasash uchun xizmat qilganini uqtirgan.

O'zbek tilining XIV-XV asrlarga oid yodgorliklarida bu prinsipga asosan amal qilgan bo'lsa ham, ba'zan uning buzilish hollari ham uchraydi. Masalan: Makkaliqlarga xayr so'ldo'lar (Taf.). Azarlo'g so'lgan turur (Rabg.) makkalo'g, azarlo'g so'zlari ot so'z turkumiga mansub bo'lib, odatda makkalo's, azarlo's formasida bo'lishi kerak edi.

Quyidagi misollarda esa sifat yasovchi -lo'g so'ziga ot yasovchi -lo's qo'shilgan: Mazalo's taamlar yedurur yerdi (Rabg.).

O'zbek tilining XV asr va undan keyingi davrlarga oid yodgorliklarida bu affiksning jarangli yoki jarangsiz variantda qo'llanishi chegaralanmagan. Qiyoslang: Yaxsh esvs (Nav. MQ). Sultan Maxmud bashlo's afganlar (BN). Kasi'm beg bashli'g beglarni yibarildi (BN).

Eski o'zbek tilida bu affiks bilan asosan quyidagi otlar yasalgan:

1. **Abstrakt belgini ifodalovchi ot yasaladi**, bu ma'no asosan abstrakt tushunchani bildiruvchi otlar yoki asliy sifatlariga qo'shilganda anglashiladi. Masalan: Salamatlo' bolsun sizldrgv (Taf.).

2. **Konkret tushunchani bildiruvchi otlarga** qo'shilganda, munosabat, aloqadorlik, burch, vazifa kabi ma'nolarni ifodalovchi otlar yasaladi.

Masalan: Bu ne xatunlus bo'lur? (Rabg'.) Far zayadlo' gtaruo'no' salo'bgt tutusuz

3. **Shaxs otlari qo'shilganda**, kasb, hunar, mansab ma'nosidagi ot yasalgan. Masalan: Musano' soycho'lo'sga tutdo' Mavlana Zulaliy... gazlfurushlus ho'lur (Nav.MN).

Ayrim hollarda bu affikslar bir affiks singari tasavvur qilinadi.

Masalan: **Qorqa-men ulfatchilik barham yegey deb ortada (Muq.)-**

4. **-li'q\lik\li'g'lig** affiksi o'rin bildiruvchi otlarga qo'shilganda, shu o'ringa aloqadorlikni, munosabatni ifodalovchi ot yasaladi. Mas.:Qalg'ani'n makkali'g'larg'a xayr qi'ldi'lar (Taf). –chi-chi affiksi. Bu affiks otga qo'shilib, kasb-hunar ma'nosini ifodalovchi ot yasaydi. Masalan: Ul soycho' anlar birla bardo' (Taf.). Alisher Navoiy -chi\chi affiksi bilan mansab, hunar ma'nosidagi otlar yasalishi haqda gapirib, quyidagi misollarni keltirgan: mansabni bildiruvchi so'zlar: horcho', suvcho', xazinacho', **chavgenchi**, nayzacho', shukurcho', yurtcho', sho'lancho', axtacho'; hunarni bildiruvchi so'zlar: sushcho', barscho', horuscho'u tamgacho', jibechi, yorgacho', kemechi, soycho'. Qo'shchilik bo'yicha ishlatiladigan so'zlar: sazcho', suvcho', turnacho', kiyikchh tavushsaicho'

-dash\d\ash\tash\tesh affiksi. Bu affiks otga qo'shilib, birgalik, yaqinlik kabi ma'nolarni ifodalovchi ot yasaydi. Masalan: Menin saro'ndashlaro'm andag saso'ngaylar (Taf). Men soldashlaro'm bsrle keseshvyim (Rabg.). Kichik sardasho' xasan bolmo'sh yerdi (Nav.FSH), Ko'kaldoshni turkche til bile derlvr (Nav.ML).

-duq\duk\duruq\duruk>-chaq\chak affikslari otga qo'shilib qurol oti yasaydi. Lekin eski uzbek tilida bu affikslar bilan ot yasalishi juda kam mahsul bo'lgan. Misollar: **burunduq\burunduruq** (tuyaning burniga o'tkaziladigan halqa, jilov, puxta), **boyunduruq** (bo'yinturuq), **qalg'anduruq** (urush asbobi), **orunduq** (o'rindiq, o'tirishga mo'ljallangan joy), **yarguchaq** (qul tegirmon). Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan yasama otlarning bir qismini fors tilidan o'zlashtirgan so'zlar tashkil etadi. Ulardagi so'z yasovchi affiks deb talqin qilinadigan va affikslashgan so'zlar fors tilida mustaqil so'z bo'lgan. Masalan: **-gar\kar**-shaxs oti yasaydi. savdagar (BN), sitamkar (Atoyi), gunahkar (SH.tar). **-goy\ g'oy** - shaxs oti yasaydi. G'azalg'oy (BN -gagalchi, g'azal yozuvchi), turkigoy (Nav. MN-turkiy tilda yozuvchi). **-baz** - shaxs oti yasaydi. atashbaz (SHN-olovkor ma'nosida).

-zar-o'rin oti yasaydi gulzar (Sakk) arguvanzar (BN-chiroyli qizil gullar o'sadigan joy) **-ham** birgalik ma'nosini ifodalovchi ot yasaydi. uamdard (Lutf.), dambam (Atoyi), uamrh (SHN). Fe'ldan ot yasovchi affiks lar.

Eski o'zbek tilida fe'ldan ot yasovchi affikslar ham anchagina sonni tashkil etadi. Lekin bularning bir qismi kammahsul bo'lib, ayrim fe'llardangina ot yasaydi. -q\g'k\g (undoshdan keyin:-aq\ag'\ak\ag.) affiksi. Bu affiks bilan yasalgan otlar quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

1. **Konkret predmetni bildiradi:** Masalan: Tvshjdv natur yerdi (Taf). Bu yarag birla yetishtilashkar (SHN). Agzo' musurlus bitigni oqub. (Nav, Mnsh).

2. **Fe'l o'zagidan anglashilgan ish-harakatning jarayonini ko'rsatadi:**

Masalan: Yana tert puz %ul birla sato'g qi'lurlar yerdi (Rabg.). Ioh yedi mal-u qi'z alurga sorug (SHN).

3.**Holatni bildiradi.** Masalan.: Hech kishi tirik bolmado' yerse (Rabg.).

4. **Belgi xususiyatini bildiradi.** Masalan : Bu kvrku bu so'lo's birla sato'lgu qul yermvz, bir ago'rlo'g padshh turur (Rabg.). Bu Lutfip kul ne yazus so'lmo'sh yerdikim... (Lutf).

Gar tanus istvr yeses bu sezgeG'G'Saripul tegresida cho's tuzge (SHN).

5. **Shaxsni bildiradi.** Masalan: Ibraximnis adato' ul yerdi: sonussa ash sopub ozi cho'sar yerdi, honuslar oftamado'n pesunldr teb (Rabg.). Unamado'lar kim, soius tutsalar ularno'(Taf) Har biri bir kishige boldo' sonas (SHN.).

-vul affiksi ma'lum gruppaga fe'llardangina ot yasaydi. Alisher Navoiy bu affiks bilan g'arbiy va saroy lavozimlarini bildiruvchi ot yasalishini aytib, quyidagi misollarni keltirgan: xo'ravul (oldinda boruvchi otryad), saravul (soqchi, qorovul), cho'ndavul (g'arbiy yurishda asosiy kuchlardan keyinda boradigan qism), pansavul (suv tashuvchi), sazavul (ad'yutant), patavul (kapga sok^isi), yasavul (boshlik,sardor), bakavul (dasturxonchi), sho'gavul (elchini kuzatib boruvchi), dhavul (xizmatkor ,kuzatuvchi) Misollar: Yasavul ki, bir mazlum kishi keyniche bargay va ul mazlumno' zalo'mdo'n sutgargay (Nav.MK.). Kul Bayazid bakavul yalguz palangach at bile alarno's musabalaso'do'n vzini suvga saldo' (BN). **-l affiksi** ham shaklan, ham mazmunan -vul affiksi bilan bog'liq. Alisher Navoiy -l affiksi bilan yasalgan otlar haqida gapirib, quyidagi misollarni keltirgan: yasal (qo'shin safi), sabal (kamal, o'rab olish), tutsal (xazinachi, qimmatbaho narsalarni saqlovchi), tussal (soqchi, kirg'ovul), soyurgal (adssa, in'om, mukofot) Misollar: Sultan in'am-u soyurgalo'n kozge ilmedi (Nav.MQ. Ikki ay kim, qabal yerdi anda\Az kishi saldo' oshal sorganda (SHN). Yasalda biri yuqari' turgay (BN). -

qaq\kak affiksi bilan predmet yoki belgi nomini ifodalovchi ot yasaladi. Masalan: batqaq - botqoqlik joy, basqaq - soliq undiruvchi (Sangl.), eshkak - qayiq eshagi (Abushqa).

Beglaris kvni aymo'sh... sachsas turur teb (Rabg.). Kerkmes mese sachsh yuzi. **-g'i'n\qi'n\g'un\qun** affiksi bilan belgi xususiyatini ifodalovchi ot yasaladi. Masalan: tutgun - asir, savgun – quvg'n, (Mab.lug.). Kdchshnga ul yeldin sacho'b, tagha yuzlanib bardi'lar(Taf.). Seni satgo'n alo'b azad so'lgam (Rabg.). Senin uchun satsun alalo'. **-qi'ch\kich\g'ich\gich(-quch\g'uch\guch)** affiksi bilan predmet, qurol oti yasaladi. Masalan: basso'ch-bossich, suzguch-suzgich, (Sangl.), salo'ngach'belanchak, argimchos (Abushqa). Qapulug yerd, achso'ch yerd (UN). La'im tiflis yelpuguch bile varasno' savurmago' kudurat yetkurur (Nav.MK). Bermvgvy tutsuch misalo' sabcho'ban ogro' mo'sho's (Muq). **-(i'n)(i)n** affiksi bilan harakat prosessini, natijasini bildiruvchi ot yasaladi. Masalan: yo'g'in-yig'in, olomon, chaso'n-chaqmoq, mago' –yomg'irgarchiliq. Dago' Hi'sarni'n bahar **yo'go'n'lari** jihato'din ham chert qali' az tashvish yemvs yerd (BN). Ul **yo'go'ndin** sos alarno' tervli (SHN). **-g'u\gu** affiksi bilan predmetni yoki harakatning belgisini ifodalovchi ot yasaladi. Masalan: **sorg'u-so'roq**, talab **bergu** -qaytarib beriladigan narsa (Mab,lug'). **To'shengulari** samug alpgundo'n (Taf.). Kundt-kunge **sevgusi** ziyad bolur yerd (Rabg.). Kvrub **kvzgudd** Majnun bolmo'sh yerd (Nav,FSH). **-nch** (undoshdan keyin **-i'nch\inch\unch**) affiksi bilan abstrakt ma'nodagi ot yasaladi. Masalan: Maliknis kempinge **sorsunch** tushti (Taf). Bargan yelchigv **sevinchi** berisiz (SHN). **-(u)sh\sh** affiksi bilan ish-harakat jarayonini, xdpat ma'nosini bildiruvchi ot yasaladi Masalan: Ish **toqushqa** tegdi, toqushdi'lar (Taf). Aralaro'da **urush** bolub...(BN). **Yurush** parago'no' qayda bilgdpldr (BN). Yayno' kun **tugusho'nda..**, oslarno' kun bato'sho' tarafoga qoyg'il (SH,tar). **-ma\ma** affiksi bilan predmetni yoki holatni bildiruvchi ot yasaladi. Masalan: **qavurma**, **basma**-burilish, muyulish, egik, bukik, **asma-osma** (Mab.lug.).

Eski o'zbek tilida fe'ldan ot yasovchi yana bir gruppaffiks lar mavjud bo'lib, bularning iste'mol doirasi ayrim fe'llardangina ot yasash bilan chegaralangan :

-(a)t\at -Bu o'latdin meno' xan apo'rsun. (SHN.)

-(u)m\um - Xargez **o'lumni** arzu so'lmazlar (Taf.). ~(e)gech ~ **kuldgvch** -xushchakmak, quvnoq (Mab.lug'.)

-chan –sog'ulchan - chuvalchang (Sangl.).

-chaq - sal'nchaq - belanchak, arg'imchoq (Abushqa).

-daq – bog'urdaq – bo'g'in (Sangl.).

-ruq\rug' - tutruq - tutam, bog'lam (Sangl), **basrug** - press, iskanja, taxtakach

-mur – yag'mur – yomg'ir (Taf).

-mach - bilamach - undan tayyorlangan ovqat, tutmach - utra osh (Sangl.), **qovurmach** - qovurma (Abushqa).

-maq ~yashunmaq -bekinmahoq: Tildb kvnlum senis agzhno' tapmas\Kichik uchun magar oynar **yashuimas** (Lutf.);

chaqmoq: yashin,chaqmoq: Meni' o'lturgali ul kezi otluq\Ko'nulni tash yeter, gamzani' **chaqmaq** (Lutf).

-shi' - **qonshi'** –qo'shni: Yohsulli'q ul yevdin ketkay taqi' **qonshi'lardi'n** (Taf.).

Ot va uning ichki kategoriyalari.

Ma'lumki, ot predmet va predmetlik tushunchasini ifodalaydigan so'z turkumi bo'lib, u grammatik son, kelishik va egalik kategoriyalariga ega.

Grammatik son kategoriyasi. Esky o'zbek tilida ham hozirgi o'zbek tilidagidek, birlik son so'z negiziga muvofiq keladi. Ko'plik esa maxsus grammatik ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Eski o'zbek tilida ko'plik ma'nosini quyidagi qo'shimchalar ifodalagan:

Bu qo'shimchani qo'llanishi hozirgi tilidagidek keng bo'lgan: Ul kenndegi **kishidr** kelib turur (Rabg.). **Tashlarno'** tomam bu tagdo'n **yelterler** (BN).

Bu qo'shimcha eski o'zbek tilida ham ayrim holat va mavhum tushunchani bildiruvchi otlarga qo'shilganda ko'plikni emas, balki kuchaytirish, ta'kidlash kabi ma'nolarni ifodalaydi: Ano's dushmanlari' kop saygular tapto' (UN). Ahmad Yusuf beg o'zto'rablar bo'lo'b aytadur kim... (BN).

Shu bilan birga, bu qo'shimcha hurmat ma'nosida ham qo'llangan: Atalaro' yezgu kishi yerd (Taf.). Qabrlari' Balxdadur (Nav. MN).

-at\et. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda bu qo'shimcha -t variantida (so'yo'n (azob)- so'yo't (azoblar)) qo'llanib, ko'plik va jamlik ma'nolarini ifodalagan. Eski o'zbek tili yodnomalarida, xususan, «Boburnoma»da bu qo'shimcha –at\et tarzida qo'llanib, xuddi shu ma'nolarni ifodalagan: **Mahallat, begat, tumanat, bo'lukat, bag'at.**

Shuni aytish kerakki, qadimgi turkiy tilda **og'lan, yeran** so'zlarida uchraydigan ko'plik ma'nosi eski o'zbek tilida ko'plik ma'nosida emas, balki birlik ma'nosida qo'llangan: Yi'g'i'ni'z beglari **og'larlarni'** (SHN). **Yerenlvr** ayturlar.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tili leksikasida arab so'zlari ma'lum o'rin tutadi. Bu xil eski o'zbek adabiy tilida kuchliroq bo'lgan. Shu munosabat bilan ko'plik shaklida o'zlashtirilgan so'zlar ko'plik ma'nosida qo'llangan: **shuara** (shoirilar), **ulama** (olimlar), **salati'n** (sultanlar).

Ayrim hollarda bunday so'zlar birlik ma'nosida o'qilib, ularga **-lar\ler** qo'shimchasi qo'shilavergan: Yolda **ajayi'blar** ko'rdilar (Rabg'.). Burungi' shuara va **akabirlar** zayli'da mazkur bolg'aylar (Nav. MN).

Egalik kategoriyasi. Predmet va predmetlik tushunchasining nutqdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini bildiruvchi qo'shimchalar jami egalik kategoriyasini tashkil etadi. Egalik qo'shimchalari negizning til oldi va til orqa xususiyatiga hamda negizda lablangan unlilarning qatnashishiga qarab, turli fonetik ko'rinishlarda qo'llangan:

-m qo'shimchasi unli bilan tugagan har qanday negizga qo'shila oladi: atamu akam.

-i'm qo'shimchasi undosh bilan tugagan til orqa unlilari mavjud negizlarga qo'shiladi: Furqati'ndi'n za'faran uzra to'karmen lalalar\Lalalar yermaski bag'ri'mdi'n yerur pargalalar (Nav.).

-im qo'shimchasi undosh bilan tugagan til oldi unlilari mavjud negizlarga qo'shiladi: Mehrim oti'n hushu sabru aqlu his yashurmadi \Mehri lam'i to'rt burqa' keynidin pi'nhan yemes (Nav.).

-ym qo'shimchasi undosh bilan tugagan va til oldi unlilari qatnashgan negizlarga qo'shiladi: Ul labi unabgun ko'nglunga ekan mehr\ Ko'nglum ichre yashurun durdanadek unab ara (Nav.).

-um qo'shimchasi undosh bilan tugagan til orqa lablangan unlilar qatnashgan negizlarga qo'shiladi: Bolmado'm umrumda bir dam xato'ro' xurram bile\Gar ilikdin kelsa bir domni kechurmas gam bile (Bobir).

I shaxs ko'pligi, II shaxs birlik va ko'pligida yuqoridagi qoida o'z kuchini saqlaydi. I shaxs ko'pligida egalik qo'shimchalari -mi'z\miz, -imo'z'i'miz, -umi'z\umiz va -umuz\umuz tarzida; II shaxs ko'pligida -ni'z\niz, i'ni'z\iniz, -uni'z\ yniz, unuz\uni'z III shaxs birlik va ko'pligida -si'\si (unlilardan so'ng), -i'i (undoshlardan so'ng) qo'shimchalari qo'shiladi.

Savol va topshiriqlar:

1. Tarixiy morfologyaning asosiy xususiyatlari nimalardan iborat?
2. Ko'plik ma'nosini ifodalovchi morfologik shakllarni sanang. Arabcha ko'plik shaklidagi so'zlar lug'atini tuzing.
3. Egalik qo'shimchalarining hozirgi o'zbek tilida qo'llanmaydigan variantlariga manbalardan misollar keltiring.

Tayanch tushunchalar:

So'z turkumi – so'zlarning leksik- grammatik xususiyati bo'lib, so'z ma'nosi, morfologik kategoriyalarga egaligi, sintaktik vazifasi jihatdan guruhlanishidir.

Grammatik kategoriya - bir tizimdagi shakl (forma)lar jami u odatda shakllanmagan va shakllangan so'z shakllarining ziddiyatidan (oppozitsiyasidan) hosil bo'ladi.

Kelishik kategoriyasi

Reja:

1. Kelishiklar taraqqiyoti.
2. Eski o'zbek tilida bosh, qaratqich, tushum kelishiklari.
3. Eski o'zbek tilida jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklari.

Kelishiklar gapda otning yoki otlashgan so'zning fe'lga, ba'zan boshqa so'z turkumiga munosabatini ifodalaydigan formalardir. Eski o'zbek tilida hozirgi o'zbek tilidagidek 6 ta kelishik

shakli saqlangan. Turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlari uchun xarakterli bo'lgan vosita kelishigi shakli XIII-XIV asrlarga oid yozma yodgorliklar tilida ham ma'lum darajada qo'llangan. XV asr va undan keyingi davrlarda vosita kelishigining qo'llanishi ancha chegaralangan bo'lib, o'zining grammatik xususiyatini yo'qotgan va kelishik kategoriyasi sifatida iste'moldan chiqqan. Shu davrdan boshlab vosita kelishigi shaklida qo'llangan so'zlar ravish kategoriyasiga o'tgan yoki o'tish jarayonida bo'lib, payt, holat kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi: Aq urub, faryad yetvr-men sensizin \\\ Bu vujudo'mdo'n salo'btur yalguz un (Lugf.). Bolsa jannatda Atayi sensizin, 'o'lgay fo'gan (Atoiy).

Bosh kelishik. Odatdagidek, bu kelishik maxsus ko'rsatkichga ega bo'lmaydi. Uning asosiy sintaktik funksiyasi ega vazifasida kelishidir: Sakkokiy ul ap manzo'yao'na xud yete bo'lmes (Sakk.). Anda kop ulamalar davra ali'b o'lturubturlar (Furq). Shu bilan birga, bosh kelishikdagi so'z kesim va ikkinchi darajali bo'lak vazifasida ham keladi.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qo'shimchasi ko'p variantlidir. Negizning fonetik xususiyatiga qarab, affiksning maxsus variantlari qo'shila bergan:

-ni'n\\nin. Mazkur qo'shimcha har qanday negizlarga qo'shila beradi: qoychi'ni'n iti (Taf.). Yelchinin shahdli'q zahri' shishasi... (Nav.SS). Bu qo'shimcha XV asrgacha bo'lgan yodnomalarda tarkibida lablanmagan unlilar bo'lmagan negizlarga qo'shilgan.

Qaratqich kelishigining bu varianti oxirgi bo'g'inda lablangan unlilar qatnashgan negizlarga qo'shiladi: Rasulnin so'zi (Taf.). Xarunnun aqli' (Rabg'). Ko'zunnun alli'da nargis kelib qati'g' ko'zlug.. (Nav.SS). Bu qo'shimchani yuqoridagi negizlarga qo'shilishi XV-XVI asrlargacha davom etgan. Shuningdek, bu qonuniyatdan chekinish hollari uchraydi: Ko'znin niyati (Atoiy), xalqnun ranji' (Taf.).

-i'n\\in\\yn. Qadimgi turkiy tilda undosh bilan tugagan negizlarga qo'shiladigan bu qo'shimchalar eski o'zbek tilida uchraydi. Lekin uning qo'llanishi ayrim so'z shakllarigagina xosdir. Bu davr yodnomalaridan mazkur qo'shimcha faqat «Tafsir»da ancha keng qo'llangandir: ul yelin yevlari, anlari'n yevlari.

-un qo'shimchasi. Bu qo'shimcha **kim** olmoshi bilangina qo'llangan: Sen kimun o'g'li'-sen?

Qaratqich kelishigi qo'shimchasining bunday variantlari singarmonizmli turkiy tillarda va singarmonizmli o'zbek shevalarida ham uchraydi.

Bu kelishikning belgisiz qo'llanishi eski o'zbek adabiy tili uchun ham xarakterli bo'lgan: Mulk ikki bag'i' ikki alam \\\ Sultanli'g' yerur sana musallam (Nav.SS).

Tushum kelishigi. Eski o'zbek adabiy tilida tushum kelishigi -ni \\\ n\\i\\i variantlariga ega bo'lgan.

-ni\\ni. Bu affiks o'zbek tili taraqqiyotining barcha davrlarida qo'llanib kelgan: Yolni' berkitayin, qamugni' qutqarayi'n (Rabg'). Bu so'zni kizladilar (Taf.). Bu qo'shimcha «Boburnoma» asarida qaratqich ma'nosini bildirgan.

-n. Bu affiks varianti eski o'zbek tilida ancha faol qo'llangan. Lekin u III shaxs egalik qo'shimchasidan keyin qo'shilgan: Qi'li'ch birla bashi'n kesti (O'N), Ismailni'n yevin sordi' (Rabg'). Tushum kelishigining bu qo'shimchasi she'riy asarlarda keng qo'llangan.

-i\\i. Bu qo'shimcha I va II shaxs egalik qo'shimchalaridan keyin qo'shilgan: Adl qulagi'-la eshit hali'mi' (Muq.)- Aqli'mi' tomam aldi' tugmai giribanin (Furq.).

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi ham eski o'zbek tili uchun xarakterlidir: Qoymag'umdur yetagin (Bobir). Ko'nul shakar bikin ag'zi'n ko'rup (Sakk.).

Tushum kelishigining qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan -g'\\g,-i'g'\\ig'\\ug'\\ug variantlari eski o'zbek tilida uchramaydi.

Jo'nalish kelishigi. Bu kelishik qo'shimchasi eski o'zbek tilida -qa\\g'a\\ka\\ga, -a\\-a' va -na\\n'a kabi variantlarga ega. Shu bilan birga, qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan -g'aru\\garu\\qaru\\karu -ra\\ra'ru\\ru' qo'shimchalari ham ayrim yodnomalarda uchraydi.

-g'a\\ga varianti unli va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi,

-qa qo'shimchasi jarangsiz undoshlar va undoshlari bilan tugagan negizlarga qo'shiladi: Yeykim bari' she'r ahli'g'a sen xan yanli'g' \\\ She'rin bari' she'rlarga sultan yanli'g' (Bobir).

XIV-XV asr yodgorliklarida bu tartib buzilgan, ya'ni, -g'a o'rnida -qa qo'shimchasi yoki aksincha qo'llanavergan: Ibrahimga I Ibrahimqa, avg'a'avqa, otg'a'otqa (Rabg').

-ka\ga. Til oldi unilari qatnashgan negizlarga qo'shiladi. Eski o'zbek tilida qay hollarda **-qa**, qaysi hollarda -ga qo'shimchasining qo'shilishini aniqlash birmuncha qiyin, chunki arab yozuvida bu ikki variant ham (kof) harfi bilan yozilgan. Shunga qaramasdan, jarangli va sonor undoshlar va unilardan so'ng -ga, jarangsiz undoshlardan so'ng -ka qo'shimchasining qo'llanganini fahm qilish mumkin: Ko'nglumge dard kelgali...(BN). Yelikka menin yashi'm yeti (SH.turk).

-o\la Bu affikslar undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi. Lekin uning qo'llanishi janrlar bo'yicha chegaralangan. Bu forma XII-XIV asrlar she'riy asarlari hamda prozaik asarlarda qo'llangani holda, XV asr va undan keyingi davrlarda asosan she'riy asarlarda uchraydi:

Bashlari'ni' qashi'ma yetkurunuz (SHN). Kel, taqi' yurtuna yega bol (SH.tar.).

Ne uchun avval o'zuna ashna qildi'n meni (Atoiy). Ya rabb, ne ajab yari' **jafakara** yoluqtum\Ko'zi-yu qashi' jadu-vu **makkara** yoluqtum (Lutf.).

Qadimgi turkiy tilga oid bo'lgan **-g'aru\garu\qaru\karu\ru\ru'** affikslari eski o'zbek tilida o'zining kelishik funksiyasini yo'qotgan. Ular keyinchalik eski o'zbek tilida ham ravish yasovchilarga aylanib ketgan.

Qadimgi turkiy tilga oid bo'lgan **-ra\ra'** affiksi «Tafsir»da uchraydi: Ya Muhammad, **tashra** chi'q. Biroq bu affiks ham keyinchalik ravish yasovchiga o'tib ketgan: **ichra** (ichkari), **asra** (pastki,quyi).

Jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi ham eski o'zbek tili uchun xarakterli bo'lgan. Misollar: Senki **ul yan azimat** yetkundur (Nav.SS). Bir inisin yibarur boldi' Hisar (**Sh.N**).

O'rin-payt kelishigi. Bu kelishikni hosil qiladigan quyidagi affiks variantlari uchraydi:

-da\da' jarangli undosh va unli bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: **Qayg'uda** za'if boldi' (Rabg').

-ta\ta' jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi. Bu **ishta** ixti'yari'm yoq turur (Atoiy). **Tani'maqta** magar yani'lmi'sh-sen (Nav.SS).

O'rin-payt kelishigining **-ta\ta'** affiksi «Boburnoma»da va ayrim boshqa asarlarda uchrasa ham, odatda, jarangsiz undoshlardan keyin ham **-da\da'** affiksi qo'shila bergan.

Chiqish kelishigi. Bu kelishikni hosil qiluvchi quyidagi affikslar mavjud:

-di'n\din unli va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: Charx **qasri'di'n** quyash har kun tushar alamara (Nav.SS).

-ti'n\tin jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: Sen **bashti'n** ayaq jan-sen (MN). Lekin jarangsiz undoshlar bilan tugagan so'z negizlariga ham **-di'n\din** affiksi qo'shila beradi. Aksincha jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga ham **-tin\ti'n** affiksining qo'shilishi qayd qilinadi: **Xojandti'n** Axi'g'a kelur (BN).

-dan\da'n\tan\ta'n. Bu affiks XV asrdan oldingi yodgorliklarda uchraydi va ular fakultativ xarakterdadir: Uch kundan so'n **zindandan** chiqardi'lar (Rabg').

Chiqish kelishigining qadimgi turkiy tilga oid so'zning **-dun\du'n\tun\tu'n** affikslari so'zning oxirgi bo'g'inlari lab unilari bilan kelgan negizlarga qo'shiladi. Bu affikslar faqat «**O'g'uznoma**»da uchraydi: Qirq kundun so'n,ko'p to'qushg'udun so'n, anun ko'zu ko'ktun ko'krak yerd.

Til tarixi faktlari shuni ko'rsatadiki chiqish kelishigi formasi keyingi davrlarda shakllangan bo'lib, uning o'rnini ma'lum davrlarda o'rin-payt kelishigi vazifasini bajargan. Eski o'zbek xususiyat qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, eski o'zbek adabiy tilida chiqish kelishigi ma'nosida o'rin-formasi qo'llangan: Bashi'ni' uch yerda yardi'lar (Tafsir).Bu ishlarda birini qi'lsangi'z (Rabg').

Vosita kelishigi. Yuqorida ta'kidlanganidek, bu kelishik qadimgi turkiy tilga oid bo'lgan hodisadir. Lekin u XIII-XIV asr yodgorliklarining ayrimlarida uchrab turadi. Fasih tilin javab berdi (Taf.). Ani' kishilar ko'zin ko'rgan bar-mu.(Taf).

Vosita kelishigi XV asrga oid manbalarda Lutfiy, Atoiy asarlarida ham uchraydi. Lekin bu davrda vosita kelishigining iste'mol doirasi chegaralangan bo'lib, ma'nosi toraygan.

Vosita kelishigi formasidagi so'zlarning ravish kategoriyasiga o'tgan. Ravish kategoriyasiga o'tish, asosan, payt bildiruvchi so'zlar doirasida bo'lgan. Bu so'zlar tarkibidagi -i'n, -in, -yn, -yn, -n Vosita kelishigi affiksi bo'lib, keyinchalik so'zning tarkibiy qismiga aylangan va bunday so'zlar ravish sifatida shakllangan.

Savol va topshiriqlar:

1. Qaratqich kelishigi qo'shimchalarini sanang
2. Jo'nalish kelishigining qadimgi turkiy tilga xos bo'lgan qanday qo'shimchalari mavjud?
3. Kelishik qo'shimchalarning har biriga yodnomalardan misollar yozing
4. Vosita kelishigi qanday hosil qilingan.

Tayanch tushunchalar:

Kelishik kategoriyasi - aslida otning fe'lga tobeligini ta'minlaydigan so'z formalari jami.

So'z formasi (shakli) - leksik ma'no, grammatik ma'no va uni ifodalash usullari yig'indisi.

Kelishik qo'shimchalarining belgili-belgisiz qo'llanishi - kelishikning qo'shimchaga ega bo'lganligini (aslida 20-yillarda «belgi» termini «qo'shimcha» ma'nosini anglatgan) yoki ega bo'lmaganligini bildiradi.

S i fat

Reja:

1. Sifat so'z turkumining tarixiy taraqqiyoti.
2. Sifat yasalishi.
3. Sifat darajalari va uning intensiv formalari.

XV—XIX asrlarga mansub manbalar tilida qayd etilgan sifatlar, umuman, turkiy tillardagi, xususan, o'zbek tilidagi sifatlar xos barcha xususiyatlarga ega bo'lib, bulardan asosiylari quyidagilar:

- narsa-predmet va hodisalarning belgisini bildirish sifatning semantik asosidir. Belgi bildirish xususiyati va tabiati jihatidan tub (asliy) va nisbiy sifatlar bir-biridan qisman farqlanuvchi o'zgachaliklarga egadir;
- tub sifat ifodalaydigan belgi tushunchasi shu sifatning to'gridan-to'gri ma'nosidan anglashiladigan rang, tus, tur, ta'm, maza, hajm, vazn, me'yor, sath, miqyos kabi doimiy sifat belgilari bilan bog'liq bo'ladi, bu doimiy sifatli belgilar konkret va abstrakt xarakterda bo'lishi mumkin: **aq** alma, **aq** kynyl, **achchi**q danak, **achchi**q dard kabi;
- nisbiy sifatda esa belgi tushunchasi shu yasama sifatga asos bo'lgan so'zdan anglashiladigan narsa-predmet yoki hodisa ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, uning belgi-xususiyati boshqa turdagi narsa-predmet yoki hodisaga turli darajada nisbat berilishi orqali ifodalanadi.

Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida sifat tarixan maxsus morfologik ko'rsatkichga ega bo'lmagan. Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra sifat dastavval mustaqil so'z turkumi sifatida mavjud bo'lmagan, u so'ngroq ot turkumidan o'sib chiqqan va shakllanib rivojlangan. E.V. Sevortyaning ta'kidlashicha, sifatning otdan differensiasiyalanish jarayoni ancha ilgarigi davrlarda boshlangan, V—VIII asrlarga kelib bu jarayon ancha keng tus olgan. Sifatning jamlanishi va kristallashishi asta-sekinlik bilan turli davrlarda paydo bo'lgan turli formalar hisobiga yuz bergan. Bu formalarning ayrimlari qadimdayoq, kammahsul bo'lgan, ayrimlari esa o'z sarmahsulligini hozirgi kunlargacha saqlab qolgan va hatto yanada kengaytirgan. Ayrim formalar ot va sifat uchun mushtarak bo'lgan, ayrimlari faqat sifatgagina tegishli bo'lgan, lekin keyingi davrlarda taraqqiy qilmagan.

Turkiy tillar taraqqiyot bosqichining qadim davrlaridan boshlangan sifatning otdan ajralib chiqishi uzluksiz hodisa bo'lib, bu jarayon hanuz davom etmoqda. Bundan hamma sifat ham otdan ajralib chiqqan, degan fikr kelib chiqmasligi kerak. Chunki sifat mustaqil kategoriya sifatida ajralib chiqqandan keyin bu turkum tarkibiga yangidan qo'shilgan belgi ifodalovchi bir qator tub va yasama so'zlar, yasovchi affikslar mavjudki, ularning kelib chiqishi va tabiati hozircha aniqlangan emas.

Sifat turkumiga oid so'zlarning katta qismini yasama sifatlar tashkil qiladi. Yasama sifatlar ikki xil yo'l bilan: morfologik (affiksasiya) va sintaktik (kompozisiya) usuli bilan hosil qilinadi.

Morfologik usul bilan sifat yasalishi. Morfologik usul bilan sifat yasalishi uzoq, tarixga ega bo'lgan asosiy usuldir. Sifat yasalishiga asos bo'lgan o'zak morfema ism yoki fe'l turkumiga oid bo'lishiga qarab yasovchi morfemalar ham ismlardan yoki fe'llardan sifat yasovchi tarzida ikkiga bo'linadi.

Sifat yasovchi affikslar tarixan ko'p bo'lmagan, ular hozir ham unchalik ko'p emas. Tekshirilayotgan davr tilida ular qo'llanish darajasiga ko'ra bir xil emas: ba'zilari unumli, ba'zilari esa unumsizdir.

Otlardan sifat yasovchi affikslar. Otlar turkumiga oid so'zlardan sifat yasashda quyidagi affikslar qo'llangan.

-li'g'\lig,-luq\lug',-luk\lug'. Ushbu affiks variantlarining ishlatilishidagi fonetik sharoit quyidagicha:

Tarkibida lablanmagan unlilardan biri bo'lgan bir bo'g'inli, shuningdek, barcha yoki so'nggi bo'g'inida shu unlilardan biri bo'lgan ko'p bo'g'inli qattiq negizlarga affiksning asosan lablanmagan orqa qator variantlari, yumshoq negizlarga esa old qator variantlari qo'shiladi: **ag'i'zli'q, yazli'q, bag'li'g', tatli'q, yashli'q, qanli'q, biliglig, qorg'anli'q, atli'q, yevlik, yamag'li'q, kechalik.**

Lablangan unlili bir bo'g'inli, shuningdek, barcha yoki so'nggi bo'g'inida lablangan unlisi bo'lgan qattiq negizlarga affiksning lablangan orqa qator variantlari, yumshoq negizlarga old qator variantlari qo'shiladi: **boyluq, qayg'uluq, otluq, anduhluq, kychlyk, yyzlyk, olturushluk.** Ba'zan bu umumiy qonuniyatning buzilishi kuzatiladi; lablanmagan unlili negizlarga affiksning lablangan variantlari, shuningdek, orqa qator variantlari yumshoq o'zaklarga va aksincha, old qator variantlari qattiq negizlarga qo'shib keladi. Bu hodisa, ayniqsa, XVII—XIX asrlarda ko'proq kuzatiladi.

-li\li,-lyi,-ly. Bu affiks variantlarining ishlatilishida ham asosan singarmonizm qonuniyatiga amal qilingan: old qator variantlari yumshoq negizlarga, orqa qator variantlari qattiq negizlarga qo'shilgan: **kendli', yag'i',tatli',men'zli,biligli,yarali** kabi. Lablangan -lu\ly variantlarining qo'llanishida boshqacharoq manzara kuzatiladi; singarmonizm qonuniga binoan tarkibida lab unlilaridan biri bo'lgan bir bo'g'inli yoki so'nggi bo'g'inida shu unlilardan biri bo'lgan ikki yoki ko'p bo'g'inli qattiq negizlarga affiksning orqa qator variantlari, yumshoq negizlarga old qator variantlari qo'shiladi: **otlu,tug'lu,Ko'zly,yuzlu,ko'rykly.** Lekin bunday shakllar siyrak uchraydi. Ko'p hollarda lablangan unlisi bo'lmagan so'zlarga ham affiksning lablangan variantlari aksincha, lablangan unlili so'zlarga affiksning lablanmagan variantlari qo'shilish hollari mavjud: **g'amlu,namlu,bag'lu, yolli'g',qoyli',tug'li',ko'zli** kabi.

-gi'g'i',-qi'\ki affiksi qadimdan mahsuldor morfemalardan bo'lib, O'rxun-Yenisey, qadimgi uyg'ur yozuvi obidalari, XI—XIV asrlarga mansub yodgorliklar tilida ham ancha keng qo'llangan: **Bayaqi'** yolg'a tegdilar (Rabg').- Javhar balchi'qqa tushsa, **burung'i'** bikin nafis turur (Nav.SS). **Astio'ndaqi'** azaqlari'na qara qushlarni' bag'ladi' (Rabg'). **Bu ilkindaki** narsalar ne turur? (Nahj.far.).

-si'z\siz. Bu affiks asosan otlarga qo'shib o'zakdan anglashilgan narsaga, holatga, xususiyatga ega emaslik ma'nosini ifodalovchi sifat yasaydi: Vasl noshi dunyada bolmas, Atayi nishsiz (Atoiy). Qapugi'n yeshiki **yarag'si'z** turur (Rabg.).

Eski o'zbek tilida fors-tojik tilidan o'zlashgan quyidagi affikslar ham faol qo'llangan:

-iy. Adabiyotlarda «yoyi nisbat» deb yuritiladi va nisbiy sifat yasaydi:

Rast andaq ki sarvi **bostaniy.**(Nav.SS).

-nak. Otdan muayyan belgiga ega bo'lgan sifat yasaydi: ...

la'li **atashnak** (Nav.MQ.), -. Ko'nlym g'ami'di'n ul **g'amnak** (Nav.MQ).

-gyn. Rang bildiruvchi sifat yasaydi:

Yerni bayzadi'n etti **bayzagun** (Nav.SS).

-vash. O'xshatish ma'nosidagi sifat yasaydi:... **parivash...** (Nav.MQ.), ... **maxvash** saqiy... (Nav.MQ).

-var. O'xshatish ma'nosidagi sifat yasaydi: **buzurgvar,**

umidvar. ... durri **shahvar** zzylyp yerge tushti (Nav.MQ.,).

Bu affikslardan tashqari, **-in,-fam,-aniy** sifat yasovchi affikslari ham qo'llangan. Fe'ldan sifat yasovchi affikslar. Fe'ldan sifat yasovchi affikslar miqdori ko'p emas. Ulardan faqat birgina affiks sermahsul bo'lib, qolganlari kammahsul affikslardir. Ular quyidagilar:

-g\g',-q\k(i'g'ig,-i'q'ik,-ug\yg',-yq\yk). Affiks variantlarining ko'pligi singarmonizm qonuni amalda bo'lganligidan dalolat beradi. Biroq, yumshoqlik-qattqlik va lab garmoniyasi qoidasining bir qadar buzilishi kuzatiladi, jarangli va jarangsiz undoshli variantlar ishlatilishida muayyan qonuniyat va fonetik sharoitni belgilash qiyin, chunki ayrim manbalarda asosan jarangsiz undoshli variantlari ishlatilsa, ularning ko'pchiligida (hatto bir so'z doirasida ham) har ikkala varianti baravar qo'llanaveradi, lekin jarangsiz undoshli variantlarning qo'llanish doirasi kengroqdir.

Fe'ldan sifat yasashda eng sermahsul bo'lgan bu affiks yordamida yasalgan sifatlarda o'zakdan anglashilgan ma'no bilan bog'liq belgi-xususiyatga egalik tushunchasi ifodalanadi: Demasun **qorqaq** (SHN). **Bu** rud quruq ruddur, munda hargiz suv bolmas (BN).

-n(-i'n\in,-yn(un,-an\an). Qadiman vosita kelishigining affiksi bo'lgan va o'zining birgalik ma'nosi asosida keyinchalik so'z yasash funksiyasini ham bajargan. U negizdan anglashilgan belgiga egalik ma'nosini ifodalovchi sifat yasagan: Nedin tolun ay yuzun ila husn talashur (Atoiy).U turur (Taf.).

-l(-i'l'il). Bu affiks ayrim fe'llardan o'zakdan anglashilgan harakat yoki holat belgisiga egalik ma'nosini ifodalovchi sifat yasaydi: Dunyani'n **tugal** mali'ni' bersan (Nahj.far.).

Shu bilan birga,-i'r\yr (Bu **ag'i'r** ishka og'radi'mi'z (Rabg'.))> **-ri\ri'** (Quy'i **egriligi** chi'ndur (Lutf.)) qo'shimchalari bilan ham sifat yasalgan.

Sintaktik (kompozisiya) usul bilan yasalgan sifatlar sifat turkumiga mansub leksik birliklarning katta qismini tashkil qilgan. Ular sifat va boshqa turkumlarga mansub so'zlarning bir-biri bilan turli kombinasion vositalar yordamida birikuvi, juftlashuvi, takrorlanuvi va tiziluvi orqali hosil bo'lgan. Ular tarkibiy qismlarining birikuv tarziga ko'ra qo'shma va murakkab sifat yasaladi.

Sintaktik usul bilan yasalgan sifatlar turg'un bo'lmaydi va u ko'proq uslubiy vazifa bajaradi: **qara yuzluk** bashi' (Nav.MN), **qara tamg'ali'q ay** (Lutf.).

Sifat darajalari. Sifat darajalarining turkiy tillarga xos har uchala turi va har bir turning ifodalanish usullari bu davr tilida ham mavjud.

Hozirgi va o'tmish lingvistik adabiyotlarda sifatning oddiy, qiyosiy va ortirma darajalari haqida fikr yuritib kelingan va unda rus tili qolipidan kelib chiqilgan. O'zbek tilidagi sifatlar esa bu qolipga tushmaydi, balki oddiy daraja, belgining kamligi darajasi va belgining ortiqligi-kuchaytiruv darajasini farqlash imkoniyatini beradi.

Oddiy daraja. Boshqa darajalarning hosil bo'lishi uchun negiz vazifasini bajaradi va belgi neytral darajada bo'ladi. Bu shakl "nol" shakl bo'lib, unda affiks qatnashmaydi.

Belgining kamligi esa bir necha affikslar orqali hosil qilinadi: **-raq\rak**

Kimki **ulug'raq**, ana xi'dmat kerak,

Ulki **kichikrak**, ana shaffip kerak. (Nav.MQ.).

-mtul. Qi'zi'mtul, qaramtul, yashi'mtul (Mab.lug.).

Belgining kamligi darajasida sifatga xos bo'lgan asosiy belgining kamligini bildirmaydi, balki boshqa belgida sifat ifoda qilayotgan belgidan qisman mavjudligini anglatadi.

Belgining ortiqligi darajasi. Bu daraja sifatlarni to'liq va to'liqsiz takrorlash hamda sifat oldidan ravishlarni keltirish orqali hosil qilinadi.

To'la takror: Menizlari **gul-gul, qabaglari' ken-ken** (Nav.ML). Ba'zan bunday sifatlarning birinchi qismida chiqish kelishigi affiksi ham qatnashadi va ma'noning yanada kuchaytirilishiga xizmat qiladi: Zaxirim avqati' **yamandi'n- yaman** .(Nav.ML).

To'liqsiz takror. Bunda birinchi bo'g'in **p,m** undoshlari ishtirokida takrorlanadi: **ap-achi'g, ap-aq, yup-yumalaq, chup-chuqur, yam-yashil** (Nav.ML.).

Sifat oldidan ravishlari keltiriladi: **Bag'ayat biyik** kishi (Nav.MN), **asru ken** (BN).

Ta'kidlash zarurki,**-raq\rak** affiksli shakllarda qiyos ma'nosi emas, balki belgining kamligi ma'nosi bosh ma'nodir

Savol va topshiriqlar:

1. Sifat yasovchi eski o'zbek tiliga xos bo'lgan qo'shimchalarni sanang.
2. Eski o'zbek tilida orttirma darajadagi sifatlar qanday hosil qilinadi?
3. Belgining ortiqligi formalari qanday hosil qilinadi?
4. Sifat darajalari shakllanishining hozirgi o'zbek tilidan farqli tomonlarini izohlab bering.

Tayanch tushunchalar:

Sifat darajalari - sifatlarda belgi miqdorining ifodalanishini bildiruvchi grammatik shakllar jami.

Oddiy daraja - belgining kamligi va ortiqligini hosil qilish uchun negiz vazifasini bajaruvchi shakl, belgi neytral aks etadi.

Belgining kamligi - sifat leksemasiga xos bo'lgan asosiy belgini emas, balki boshqa sifatdagi belgining qisman aks etishini bildiradi.

Belgining ortiqligi - belgining odatdagi me'yoridan ortiq ekanligini yoki kuchaytirib berilishini ifodalovchi shakl.

Son

Reja:

1. Son haqida umuiy tushuncha.
2. Sonning ma'no turlari va ularning hosil qilinishi.
3. Eski o'zbek tilida sonlarga xos bo'lgan fonetik xususiyatlar.
4. Sonning tuzilish jihatdan turlari.
5. Numerativ so'zlar.

Sanoq sonlar. Eski o'zbek tilida sanoq sonlar kishi narsa hamda hodisalarning sanog'ini bildirgan, sanoq sonlarning birlik, o'nlik, yuzlik, minglik va boshqa formalari qo'llangan. Sanoq sonlar sodda va murakkab formalar orqali ifodalangan arab, fors-tojik, hind tillaridan o'zlashgan sanoq sonlar ham uchraydi.

Eski o'zbek tilida qadimgi turkiy tildagiga nisbatan sonlar jiddiy o'zgarishga uchragan emas, lekin o'ziga xos tizim hosil qilgan. Ayniqsa, murakkab sonlar hozirgi normalarga yaqinlashgan. Bu davr tilida **to'rt yigirmi** (14), **alti' yelig** (46), **otuz artuqi' uch** (33) kabi murakkab sonlar qo'llanishdan chiqqan.

Sodda sanoq sonlar eski o'zbek tilida tanglay garmoniyasi talabiga ko'ra qattiq va yumshoq variantlarda qo'llangan. Sodda sanoq sonlar quyidagicha ko'rinishga ega: bir soni, asosan, yumshoq talaffuz qilingan: **bir biriga qati'** la berdilar (SH.tar.). **Biri biriga** baqmay (BN).

XVIII—XIX asr yozma manbalarida bir sonini qattiq talaffuz qilish holatlari ham uchraydi: Bi'r-biri'g'a namaxram yet (Uvaysiy)

Ikki soni oldidagi unli -ye yoki -i tovushlari orqali: yeki, -ikki tarzida talaffuz qilingan. Shu bilan birga, iki soni tarkibidagi -k undoshi ba'zan tashdid orqali ifodalangan: **yeki, yekki iki, ikki** kabi. Bunday hilma-hillik she'riyatda aruzning talabi bilan yuz bergan bo'lsa, keyinchalik urg'uning keyingi bo'g'inga ko'chishi munosabati bilan ikkilangan variantda qo'llanishi stabillashgan.

XIX asrga oid ayrim yozma manbalarda **alti'** soni **alta, yetti** soni **yette** formasida uchraydi. «Boburnoma»da, Gulxaniy, Munis asarlarida **bir toqquz, toqquz-toqquz** iborasi qo'llangan, har narsaning to'qqiztalik songa ega ma'nosini anglatgan: **Bir toquz yet va bir toquz** parcha keltyradi (BN). Mana g'amdi'n **toquz-toquz** tuhfa (Munis). Yigirma soni uch xil fonetik variantda istifoda etilgan: yigirma (BN); **yigirmi** (Nav. MN)g' **igirmi** (SH. tar.). **Yelik** soni tarkibidagi -l undoshi dastlab ikkilanmagan, keyinchalik geminasiyaga uchrab, tashdid orqali ifodalangan: **Yelik** (Nav. MN), **yellik** (BN).

XV—XIX asrlarga oid yozma manbalarga arab, fors-tojik hamda hind tillaridan ba'zi sanoq sonlar o'zlashgan, o'zlashgan sanoq sonlar o'z formalari qo'llangan. Fors-tojikcha: **sadhazar** (Lutf.); du **bara** (Muq.)- Hindcha **lak** soni XVI—XIX asrlarga oid yozma manbalarda qo'llangan: Yuz mi'nni' **lak** derlar (BN); mi'n lak somni' (Muq.)- «Boburnoma»da hindcha **ko'rur** — (o'n million), **arb** (bir milliard, padam (milli-trillion), **san** (eng yuqori sanoq son) sanoq sonlari qo'llangan.

Dona sonlar. XV—XIX asrlarga oid yozma manbalarda dona sonlar ifodalovchi formalar kam rivojlangan, dona sonlar vazifasini sonning turli formalari bajargan. Navoiyning «Mahbubul qulub», «Sab'ai sayyor», «Shayboniyнома» asarlarida bir, ikki sanoq soniga **-ta** affiksi qo'shilib dona son hosil bo'lgan birta yarmag' ikki bo'lub (Nav. MQ); **birta o'pmakni** iki bo'lyb (Nav.MQ.).

XIX asrlarga oid yozma manbalarda sanoq sonlar dona sonlar ma'nosida qo'llangan.

Numerativ so'zlar. Numerativ so'zlar XV — XIX asr yozma manbalari tilida ham deyarli sanoq sonlar bilan qo'llangan, bu davr yozma manbalari tilida numerativ so'zlarni qo'llash qadimgi turkiy hamda XI—XIV asr yozma manbalari tiliga nisbatan kengaygan. Eski o'zbek tilida ham numerativ so'zlar xarakteriga ko'ra turlicha ma'nolarni anglatgan. Numerativ so'zlar sanoq son bilan aniqlanayotgan so'zlar orasida qo'llanib, aniqlanmish so'zga nisbatan qo'shimcha aniqlik darajasini shunungidek, numerativ so'zlar ulush, miqdor, hajm, vosita birligi, masofa, to'da, o'lchov birliga, gurux, dona kabi qator ma'nolarni anglatgan. Misollar: Kelmish kishiler ikki **guruh** yerdilar (Taf.). Bir **syryk qoy** (Rabg'). Ikki **jam** may (Nav.FSH). Bir **tegirman** suv (BN). Bir **para** kabab (BN). Yyz mi's yevlyk kishi (SHN). Bir **ayaq** suv (SH.tar.).

Tartib sonlar. XV—XIX asrlarga oid yozma manbalar tilida tartib sonlar asosan sanoq sonlarga affikslar qo'shilishi orqali hosil qilingan. Arab, fors-tojik tillaridan o'zlashgan sonlar leksik-semantik usul bilan ham tartib son ma'nosini anglatgan, ba'zan o'zlashgan tartib sonlar formasi) ham qo'llangan. **i'ichi\inchi\yunchi\nchi'nchi** affiksi variantlari asosida tartib sonlar hosil qilish keng qo'llangan.

-i'nchi\inchi\yunchi\ynchi affiksi undosh tovushlar bilan tugagan sanoq sonlarga, unli tovush bilan tugagan sanoq sonlarga **-nchi'nchi'** affiksi varianti qo'shilgan: **ikkinchi, yetinchi, ychynchi, to'rtynchi, alti'nchi', onunchi'**.

Tartib sonning birinchi formasi sostavli tartib sonlar tarkibida uchraydi: **yigirmi birinchi** fasl (Nav.MK.); **birinchi** maqalat (Nav.H.A).

-lanchi'(la-\nchi'),-lanchi(la-\nchi) affiksi sanoq sonlarning qattiq, yumshoqligiga ko'ra qo'shilib, tartib sonlar hosil qilgan, bu affiks bilan tartib son hosil qilish Alisher Navoiyning «Mahbubul qulub» asarida uchraydi, XVII asrdan boshlab **-lanchi', -lanchi** affiksi orqali tartib son hosil qilish kengaygan : **alti'lanchi'** fasl (Nav.MK) **sekizlanchi** fasl (Nav.MK), **yetilanchi** arqada (SH. tar.), **beshtanchi** og'li' (SH. tar).

Avval so'zi **birinchi** tartib soni ma'nosida qo'llangan:

Ul avval qi'ldi' Gul vasfi'ni' ag'az (Lutf.), **Avval** ayag'i'g'a tyshyb past bol (Xo'jandiy).

Qadimgi turkiy yozma manbalarida tartib sonlar

-nch\i'nch\inch\ynch hamda **-nti\nti\ndi\ndi** affiksi variantlari orqali ifodalangan;

-nti\ndi formasi ikki soniga qo'shilgan. **Birinchi** tartib soni o'rnida **ilk, ilki** so'zi ham qo'llangan.

«Devonu lug'otit turk» yozma obidasida tartib sonlar asosan **-nch\i'nch\inch\ynch\ynch** hamda **-ndi** affikslari bilan ifodalangan.

Jamlovchi sonlar. Jamlovchi sonlar o'ziga xos xususiyatlarga ega, shuningdek, jamlovchi sonlarda umumturkiy tillarga xos belgilar ham mavjud. Jamlovchi sonlar sanoqsonlarga – **av\av\la\ala\avla\avlan** ba'zan **-lay\lay, -ag'u\egy** affikslari qo'shilishi orqali ifodalangan.

-ag'u\ag'y affiksi orqali jamlovchi sonlar hosil qilish XIV asr yodgorliklarida faolroqdir : Ular **yetegy**, men yalg'uz (Rabg'), **...uchagysi** tyn sari'g'a bardi'lar .

-av\av affiksi orqali jamlovchi sonlar yasalishi XV-XIX asrlar yozma obidalarida xarakterli bo'lgan: **ikav** (Nav.SS); uchav (Nav.FSH); cherikda bir ik av (SHN); Harut ila Marut i k e v (Furq).

-lay(-lagy\layu\lay) affiksi «Sab'ai sayyor», «Boburnoma» asarlarida ayrim o'rinlarda iki soniga qo'shilib, jamlovchi sonlar yasagan: Beriban ul nuqudni' i k a l a y (Nav.SS); I k a l e y qorg'an yavi'g'i'g'a (BN).

-ale affiksi Navoiy, Bobur asarlarida sanoq sonlarga qo'shilib jamlovchi sonlar yasagan: ...t 0'r tal asi (Nav.MN), ... bu uchalasi (BN).

-(e)vldn (dguldnG'dvlen) affiksi ba'zi sanok sonlarga kushilib jamlovchi sonlar yasagan: Ikdvdn sachto'lar (Lutf.)-

Shama sonlar. XV— XIX asrlarda bitilgan yozma manbalarda chama sonlar analitik, sintaktik usullar bilan hosil qilingan.

-cha\Cha affiksi sanoq sonlarga qo'shilib, chama sonlar hosil qilgan: ... puz iki yuzcha kishi (Nav.H.A); ... yana besh mi'ncha kishi (SHN).

Sanoq sonlarning juft holda qo'llanishi orqali ham chama sonlar hosil bo'lgan; kichik sonlar oldin, katta sonlar keyin qo'llangan.

Y u z-y u z y e l i k o'zbekni kishisi bilan (BN);

To'rt-besh mi'n kishi birla (SHN)

Sanoq sonlardan keyin chag'li'q, chag'li', chaqli'q so'zlari qo'llanib, chama son ma'nosini anglatgan: On yig'ach chag'li'q masafat (Navoiy, SH); yigirma chag'li'q kishilari o'ldi (SH. tar.).

Sanoq sonlar aycha, yi'lcha, yavuuq yaqini, artuq, artuqraq, ziyada, ko'prak, azraq kabi so'zlar bilan kelib, chama son ma'nosini ifodalagan; Otuz yi'l ch a yaqi'n bar (Nav.MN). Iki yuzdin ko'prak uch yuzdin azraq bolg'aq yedi (BN).

Taqsim sonlar. Eski o'zbek tilida taqsim sonlar, asosan, -rar\rer\ar\ar affikslari bilan hosil qilingan: Aylarda birar -birar ko'runur (Atoiy). Fusulni' to'rtar ay ta'yi'n qi'li'bturlar (BN). Yuzar misqal kumush (BN). Nodira, Gulxaniy asarlarida bir soni takror qo'llanib, keyingi bir soniga – dan\din affiksi qo'shilib, taqsim sonlar ma'nosini anglatgan: Ikki gul bargini bir birdan gahi guftara ach (Nodira). Bir chardevar kam bolsa, o'tuz tishni bir birdin si'ndi'rur (Gulx.).

Bir va ikki sanoq sonlari grammatik ko'rsatkichlarsiz ketma-ket takrorlangan holda taqsim sonlar ma'nosini anglatgan: Neki ko'rguzdilar sana bir - bir (Nav.SS). Agar chun ikki-ikki qol tutub (Muq;.)-

Kasr sonlar. Eski o'zbek tilida kasr sonlar sintaktik usul bilan ifodalangan, maxraj hamda surat sonlar asosida hosil bo'lgan, maxraj son sanoq sonlarga chiqish hamda o'rin-payt kelishliklari affikslari qo'shish orqali ifodalangan, surat sonlar sanoq sonlardan iborat bo'lgan, shuningdek, surat sonlar grammatik ko'rsatkichlarni ham qabul qilgan: Yurt mali'ni'n ondi'n birini alur (SH.turk.). Berurman bolsa yuz jani'mu mi'ndi'n bir hisab aylab (Munis).

Kasr son hosil qilinishida ba'zan maxraj va surat son orasida ayrim bog'lovchilar qo'llangan, grammatik ko'rsatkichlar maxraj son yoki surat songa qo'shilgan, ba'zan maxraj va surat sonlar distant holatlarda uchraydi: yuzdin gar birisiga yetsa (Nav.SS).

Yari'm so'zi ham kasr son ma'nosini anglatgan. Shuningdek, kelishik hamda egalik qo'shimchalarini ham qabul qilgan: Yari'm kecha yetib tushtilar (Nav.MN). Bir yari'm qari' qazsa, suv chi'qar (BN).

XVI-XIX asrlarga oid ba'zi yozma manbalarda fors-tojik tilidan o'zlashgan nim, du nim, chaharyak, charyak so'zlari kasr sonlar ma'nosida qo'llangan: ta'rif qilgannin yari'mi' balki charyekiche ashli'q (BN). Og'lanlarni' nim qi'yat tedilar (SH. turk).

Savol va topshiriqlar:

1. Sonning eski o'zbek tilidagi o'ziga xos xususiyatlari nimalarda ko'rinadi?
2. Sonning ma'no turlari, tuzilishiga ko'ra turlari qanday hosil qilinadi?
3. Eski o'zbek tilidagi sonlarning qo'llanishiga manbalardan misollar toping.

Olmosh

Reja:

1. Olmoshning ta'rifi va uning eski o'zbek tilida qo'llanish xususiyatlari.
2. Olmoshning ma'no turlari, turlanishi. Fonetik variantlari.

Olmosh ot, sifat, son va ba'zan boshqa so'z turkumlari o'rnida qo'llanib, predmet va unga xos bo'lgan belgining mavjudligini ko'rsatadi. Olmosh predmetlikni yoki uning belgisini doimiy emas, balki muayyan o'rinlarda ifoda qiladi. Shu jihatdan olmosh mustaqil so'z turkumi hisoblansa-da, konkret ma'noga ega bo'lmaydi. Eski o'zbek tilidagi olmoshlar ma'no xususiyatlariga ko'ra quyidagi guruhlariga bo'linadi: kishilik olmoshlari, o'zlik olmoshlari, ko'rsatish olmoshlari, so'roq olmoshlari, birgalik olmoshlari, belgilash olmoshlari, gumon olmoshlari, bo'lishsizlik olmoshlari.

Kishilik olmoshlari. Kishilik olmoshlari leksik-semantik jihatdan ma'lum so'z kategoriyasidir hamda grammatik xususiyatlariga ko'ra, turli affikslar bilan ifodalangan, kishilik olmoshlarining ba'zi fonetik variantlarini hisobga olmaganda, hozirgi o'zbek tilida, deyarli, aynan qo'llanmoqda.

Kishilik olmoshlarining I- shaxs birligi: men.

Aksariyat yozma manbalarda **men** olmoshi mimu yo-yu nun orqali yozilgan. XVII-XIX asrlarga oid ba`zi yozma obidalarda mim-u nun bilan ifodalangan. Men olmoshining har ikki yozuv formasi tarkibiga old qator, o`rta keng e tovushi qo`llangan.

XIX-asrga oid ayrim yozma manbalarda ba`zan tarixiy-dialektal hodisa sifatida **men** olmoshining **ben** formasi istifoda etilgan.

Yodgorliklarda **men** olmoshi funkciyasini boshqa so'zlar ham bajargan. **Banda** va **bu banda** formalari Alisher Navoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Maxmur asarlarida qo`llanilib, **kamtarlik** ma`nosida foydalanilgan. **Banda shafaq-tek qan yi`g`labki...** (Yaqiniy).

Banda ul vaqtda Buxarada edim (Sh.N). Banda bayan gar qi`lsam.(Maxmur).

Faqi`r va **bu faqi`r** so`zlari Alisher Navoiy, Abulg`ozi Bahodirxon, Ogahiy, Muqimiy asarlarida qo`llangan: Faqi`r alar sari barurg`a muvaffaq bo`ldum (Nav.M.N) Faqi`r taraf tutub yalg`an aytg`an bolg`ay-men.(Sh.Turk).

XV-asrdan boshlab, **men** olmoshi o`rnida **faqi`ri haqi`r, faqi`r-haqi`r** so`zlari birikmasi ham qo`llana boshlangan, ba`zan bu olmoshni **faqi`ri haqi`r** so`zlardan oldin qo`llash Navoiy hamda Ogahiy asarlarida uchraydi. **Faqi`ri haqi`r yab tuttumkum..**(Nav M.N).

XVIII-XIX asrlarga oid yozma manbalarda **fakiri xakir kamina, kamina, bu kamina, men kamina**, birikmalari ham men olmoshi o`rnida iste`mol qilingan: Faqi`ri haqi`r kamina taganiz Muhammad Aminxoja Muqimiy (Muq).

II-shaxs birligi: sen. Kishilik olmoshining sen formasi **sinu yo nun** bilan yozilgan, **sen** olmoshi tarkibidagi **yo** asosan old qator lablanmagan, o`rta keng e unlisining belgisini ifodalaydi. XV-XVI asrlar yozma manbalarida **sen** olmoshi kelishik affikslari bilan turlanganda, **yo** harfi yozilmagan: seningdek, (Lutfiy); senin (Amiriy).

Sen olmoshi **sinu nun yo** orqali hamda **yo** belgisini tushirib yozilsa ham, eski o`zbek tili yozma manbalarida **san** emas, **sen** shaklida transkripsiya qilish to`g`ri bo`ladi.

III-shaxs birligi: ul, ba`zan **u, an** shakllari qo`llangan. XV-XIX asr yozma manbalarida asosan **ul** varianti qo`llangan. **Ul** olmoshi tarkibidagi -l undoshining tushib qolishi orqali ba`zan **u** shakli vujudga kelgan. U kishilik olmoshi «Boburnoma» hamda Huvaydo asarlarida ba`zi o`rinlarda uchraydi: Har kim nekim uni`n yerig`a olturdi` (BN).

Uni` kim saqladi` xallaq (Huvaydo).

III shaxs kishilik olmoshi birligining an varianti (ul>al>an) ba`zan Furqat asarlarida uchraydi: An hama beganalarg`a ashnaliq shunchalar.

I shaxs ko`pligi: biz.

Biz olmoshi XV—XIX asr yozma manbalari uchun umumiy xarakterga ega, yumshoq talaffuz etilgan, ko`plik, birlik ma'nolarida qo`llangan.

Biz olmoshi ko`plik ma`nosida qo`llangan: Biz ham kishi yiberduk (BN).Biz ikkimizga musulman bol tedi (SH.tar.).

Biz olmoshi birlik ma`nosida ham qo`llangan: Bizin bila bolgan beglarini ham faraxorlarig`a yarasha berib shafqat qi`ldi`m (BN). Bizni rasvai jahan yetti yad aylamadin (Nodira).

Ko`plik ifodalash xususiyatini yanada oshirish uchun biz olmoshiga -lar affiksi qo`shilgan: Mavlana Kabuliy bizlarni tilab vasiyatat qi`ldi`kim, bu kecha alamdi`n barur-men (Nav.MN).Gul g`unchasidur goya bizlarga achi`lmaydur (Bobir).

II shaxs ko`pligi: siz.

Siz olmoshi ko`plik ma`nosida qo`llangan: Biz sizin uchun savrulduqq (SHN). Biz bu sari`di`n yetkach, siz ichkaridin chi`qi`b yelikinizdin kelurini taqsir qi`lmanlar (BN).

Siz olmoshining ko`plik ma`nosini kuchaytirish uchun -lar affiksi qo`shilgan: Sizlar kim qari`ndashlar turur-siz bizin birle ittifoq qi`li`n (SH.tar). Shadman sizlardin -u o`lguncha minnatdar-men (Furq.,).

III shaxs ko`pligi: alar, ular, anlar, ba`zan unlar shaklidan foydalanilgan.

Alar olmoshi XV—XIX asrlarda yozilgan ko`pchilik yozma manbalarda keng qo`llangan: Alarni`n ikisin o`lturub (Nav.MQ.). Alar aydi`larki, o`zbekni bir masali` bardur (Gulx.).

Ular varianti Lutfiy, Bobur, Abulg`ozi Bahodirxon asarlarida uchraydi: Ular mendin yashurub (BN). Ularinn qo`nli (SH.tar.).

Anlar olmoshi Lutfiy, «Nusratnoma», Abulg'ozii Bahodirxon, Gulxaniy, Furqat asarlarida muomalada bo'lgan: **anlar** ashyani', **Anlardi'n** o'tub havuzg'a sharbatlar to'kulur. **Anlar** ko'p yillargacha bu aytilg'an nimmersalarni berurlar (SH.tar.).

III shaxs ko'pligi tarixiy taraqqiyotida quyidagilar ko'zga tashlanadi: XIII-XIV asrlarda **ular**, **anlar** varianti keng qo'llangan bo'lsa, XV asrdan boshlab **alar** varianti faollashadi. XIX asr oxirlarida yana **ular**, **anlar** varianti faollasha boshlaydi hamda keyinchalik **ular** varianti III shaxs ko'pligida yagona bo'lib qoladi. Kishilik olmoshlarining turlanishida eski o'zbek tilida o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi:

XII-XIV asrlarda, XIX asrdan keyingi yodgorliklarda ham chiqish kelishigining -dan\dan, ba'zan -dun\dun varianti qo'llangan.

O'zlik olmoshi. Eski o'zbek tilida o'z olmoshi faol qo'llangan. O'z olmoshi dastlab ot turkumiga oid so'z bo'lgan va o'zlik, vujud, jon, rux, kabi ma'nolarni bildirgan. Eski o'zbek tilida ham o'z olmoshining bu ma'nolari ayrim o'rinlarda saqlanib qolgan: O'zumdin hayrat baray (Nav.Mnsh.). Yey sanam, o'zni (vujud) bizga naashna takay (Uvaysiy). O'z so'zi eski o'zbek tilida olmoshga utish jarayoni tugallangan shaxsga taalluq qilinishini, xosligini, uning tarkibiy qismi ekanligi ma'nolarini anglatgan: O'zinin shakli birla (Nav.H.A). Meni o'z huzuri'g'a talab qi'ldi' O'z olmoshi takror qo'llanishi mumkin. Bunda ish harakat sub'yektga qaytganlikni, ya'ni ish-harakat sub'yektning o'zi uchun tegishli ekanligi ma'nosi anglashiladi: Tolg'anmag'i o'z o'zina girdab (Nav.FSH), Qi'lur o'ziga o'zi ishtibah (Muq.). O'z olmoshi egalik va kelishik affiksini qabul qiladi. Bunda dastlab egalik affiksi, so'ng kelishik affiksi qo'llanadi: o'zumnin ikki yaxshi' kishimni chaqirdi'm (SH. Tar.). O'zida hushi' bar adam yeshitsun (Furq.,.)-

Tushum, o'rin-payt va chiqish kelishigi affiksini o'z olmoshiga to'g'ridan-to'g'ri qo'shilgan: o'zda yoq yerdim (Nav.MQ). o'zni necha kun nakam tut (Nodira). O'zdin tavba aysa (Nav.MQ.). Bunday qo'llanishda uning olmoshlik funksiyasi ko'proq, namoyon bo'ladi.

Qadimgi turkiy yozma manbalarda va eski o'zbek tilining dastlabki davrlarida kentu(kentu) olmoshi qo'llangan hamda bu olmosh o'z olmoshiga ekvivalent bo'lgan: Kerak bolsam ana men, kendu kelsun (Xisr.Shir.). Kendu olmoshi o'z olmoshi bilan ham qo'llanadi: o'zi kendu yekrak (yomonroq) bilur yerd (Taf.).

Kendu olmoshi eski o'zbek tilidayoq iste'moldan chiqqan va bu olmosh kendi (kendi) shaklida hozirgi turk tilida saqlanib qolgan.

Eski o'zbek tilida o'z olmoshi bilan birga, fors tilidan o'zlashgan xud olmoshi ham iste'molda bo'lgan: Tenri taala xud karam bila gunahi'i'zdi'n o'tti (Nav.Mnsh). Mirzaxan xud shahbegimnin tuqqan nabirasi (BN).

Ko'rsatish olmoshlari. Eski o'zbek tili yozma manbalarida bul, ul, oshal, oshul, shul ushbu, hamul, ba'zan u, ush, shu, shubu, hamun kabi ko'rsatish olmoshlari qo'llanganki, ular tuzilishi jihatidan sodda hamda murakkab formalaridan tashkil topgan. Bu, ul (u), ush sodda ko'rsatish olmoshlari, bul, shul, (shu), ushbu, shubu, oshal, oshul, oshu, hamul so'zlari ko'rsatish olmoshlarining murakkab formalaridir. Xamun, hamiyn ko'rsatish olmoshlari fors tillaridan o'zlashgan. Ko'rsatilgan davrlarga oid yozma manbalarda har qaysi ko'rsatish olmoshining qo'llanish doirasi, leksik-semantik hamda grammatik xususiyatlari turlicha bo'lgan.

Bu ko'rsatish olmoshi keng ko'lamda qo'llangan, nutq, paytida mavjud bo'lgan yaqin masofadagi kishi, narsa, hodisalarni ko'rsatadi: ...bu benava (Lutf.), ... b u rasadni' (BN).

Olmoshlar uch xil semantik vazifa bajargan:

1. Deyktik vazifa, ya'ni sof ko'rsatish ma'nosini anglatgan: Bu baytni' oqubdur (Nav.MN).
2. Anafirik vazifa, ya'ni oldin tilga olingan shaxs, predmetni ko'rsatadi: Bu ham yaxshi' bardi' (BN).
3. Preprativ vazifa, ya'ni keyin tilga olinadigan predmet va shaxslarni ko'rsatadi: Meni tani'maydur, so'rupturkim, bular qaysi' sultandur (BN).

Bu ko'rsatish olmoshi kelishiklar bilan turlanganda va ko'plik affiksini olganda, uning tuzilishida turli fonetik o'zgarishlar yuz beradi. Bosh kelishikdan boshqa kelishiklar bilan turlanganda, so'z boshidagi b undoshi m ga o'tadi: buni'-muni', bunung-munung va h.k. Shuningdek, jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishiklarida negiz va kelishik hamda ko'plik affiksi o'rtasida interkalyar «n» undoshi orttirilishi mumkin. Kelishiklar bilan turlanganda “n” undoshining orttirilishi doimiy (statik) bo'lsa, ko'plik shaklida u doimiy emas. Misollar: Bular dag'i' Sayyidga kirmish (SHN). Og'lanlarni'ng atlari' munlar turur (SH.tar.). Mundi'n artuq qi'lma zar (Lutf.).

So'z boshida «b»ning «m»ga o'tishi ham doimiy emas: Barcha xalq buni' yeshitib...(SH.tar.).

Bu olmoshi XVIII-XIX asrlarda bul variantida ham qo'llangan. Uning tafsiloti quyiyoqda beriladi.

Ul olmoshi so'zlovchiga masofa jihatdan uzoqroq bo'lgan predmet va uning belgisini ko'rsatish uchun qo'llangan va mazkur ma'nosi orqali **bu** olmoshi bilan oppozitsiyani hosil qila oladi: G'amza birlle to'kti qani'm ul sanam (Lutf.).

Ul olmoshining u varianti ham qo'llanishda bo'lgan:

Mahsharda g'ali'bakim, u kun ko'rماغay azab (Lutf.).

Ilmiy adabiyotlarda ul (u) olmoshining an varianti haqida fikr yuritiladi, aslida **an** olmoshi fors tilidan o'zlashgan bo'lib, fonetik jihatdan ul olmoshiga aloqasi yo'q.

Ul olmoshining kelishiklar bilan turlanish xususiyatlari ul kishilik olmoshi bilan aynandir.

Ush so'zi haqida. Ilmiy adabiyotlarda bu so'z olmoshlar tarkibiga kiritiladi va o'zbek tilidagi «mana» so'ziga ekvivalentdir.

So'roq olmoshlari. Eski o'zbek tilida kim, ne, qay so'roq olmoshlari mustaqil qo'llangan, boshqa so'roq olmoshlari **ne** va **kay** olmoshlariga tarixan yuklama, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar qo'shilgan shakllarda qo'llangan, lekin bunday so'z va qo'shimchalar o'zining morfematik ma'nolarini yo'qotgan hamda so'roq olmoshlarining turli modal shakllarini hosil qilgan xolos, aslida olmosh yasash uchun xizmat qilgan emas.

Kim so'roq olmoshi kishilarga nisbatan qo'llangan: Ul ulushni tog'ragan kim (SH. tar.).

Kim so'roq olmoshi otlar kabi ko'plik affiksining –lar variantini qabul qilgan: Arz qi'lali' k i mlar voqe'dur (Nav. MQ.). Kimler bilan bazm aylab (Muq.).

Ne olmoshi eski o'zbek tilida keng qo'llangan va uning semantik qirralari ham ko'p bo'lgan belgining miqdorini aniqlash ma'nosida qo'llangan: Ne imkankim qarar olg'ay ko'sluma (Nav.SS). Ul shah bashi'da ne bala fitna bar yerd (Lutf.).

•sof belgini bildiradi: Xan dedi: bu ne hikayat bolg'ay\\ Ne hikayat, ne rivayat bolg'ay? (SHN).

• ritorik so'roq gaplarda so'z ma'nosini kuchaytiradi: Bu ne ko'zdur, bu ne kirpuk, bu ne qash\\Ki chi'qti' din va imandi'n xalayi'q (Atoiy).

- sabab-so'roq ma'nosini bildiradi: Ko'zun ne bala qara bolubtur (Nav.MQ.)- Bilman ne jarima bila Xariyidin ixraj qi'ldi' (BN).

Ne olmoshi ko'plik affiksini, tushum, chiqish kelishigi affikslarini olgan va ularda kelishik affikslari funksional bo'lgan, jo'nalish kelishigi affiksi esa olmosh tarkibida qotib qolgan. Qaratqich va o'rin-payt kelishigida qo'llanish masalasi ochiq qoladi.

Ne olmoshi negizda shakllangan so'roq olmoshi **Neme**. Bu so'z tarkibidagi me so'zi qadimgi turkiy tilga oid yuklamadir, lekin uni E.Fozilov bog'lovchi deb qaraydi. (Qarang: Fozilov E. O'zbek tilining tarixiy morfologiyasi. - T.,1965,146-bet). Eski o'zbek tilida bu so'z narsa so'zi ma'nosida qo'llangan, ya'ni **hali** olmosh turkumiga to'la o'tmagan: Dag'dag'a boldo'kim, bir nime bag'lag'ay-men (BN). Bu so'z **nima** variantida XIX asrning 2-yarmidan so'roq olmoshi sifatida mustaqil qo'llangan.

Nechun\nevchun. Uchun ko'makchisi ishtirokida sabab ma'noli so'roq olmoshidir: Mirza sorubturki, nechun o'lturdun (Nav.FSH). Sen nevchun o'zunni bu riyazat va ranjga saldi'n (Nav.FSH).

Nechuk. Bu olmosh qadimgi turkiy tilda bir necha taraqqiyot davrlarini boshidan kechirgan: Ne\che—>ne +cha+ka--ne+cha+k---nechuk.Ikkinchi taxmin (versiya): ne+chag'\ne+chaq\\ne+chak—nechuk.

Nechuk olmoshi ham sabab ma'nosini ifodalaydi: Nechuk bolg'ay azmi'-miz (Nav.FSH). Bu olmoshning ba'zan **nuchuk** fonetik varianti ham qo'llangan: Men nechuk majnun kabi rasvai alom bolmayi'n (Uvaysiy).

Neluk. -lik affiksining **-luk** varianti orqali shakllangan va u ham sabab ma'nolidir: Neluk bashi'mg'a tupraq qoymag'ayi'm (Xisr. Shir.).

Netak.-dek affiksining **-tak** varianti orqali shakllangan va bu olmosh belgi ma'nolidir: Qanlari' yerga netak to'kulmush (SHN).

Neche. Bu olmosh ne+chag' so'zlaridan soddalashgan. Miqdorni so'rash uchun qo'llanadi: Neche yi'l ranju mehnat sendin artuq (Nav.FSH). Bu olmosh III shaxs egalik affiksini va barcha kelishik affikslarini qabul qilgan.

Nega. Jo'nalish kelishigi affiksi orqali shakllangan va sabab ma'nosiga ega: Bir kishi jani' uchun yuz mi's jan nega azurda qi'lur (SHN).

Bu olmoshning neya, negu, nag'u variantlari ham qo'llangan: yemdi biz kenash q qi'lali'm, nagu savab kelur, ko'relim (Taf.). Nag'u barur-sen (Lutf.).

Necha olmoshining **neta** varianti ham qo'llangan: Neta mahram ayladi'n (Muq.).

Qa(y) olmoshi (qadimgi turkiy tilda **san**) mustaqil qo'llangan va belgi ma'nosiga ega bo'lgan: Qay birikim bar yerdi (Nav.FSH).

Qa(y) olmoshi negizida quyidagi so'roq olmoshlarining modal ma'nolari hosil qilinadi.

Qayu. Bu olmosh tarkibidagi -u formanti -i\-' egalik affiksining variantidir: Qayu xushdil, qayu mahzun boldi \Qayu Layla, qayu Majnun boldi' (SHN).

Qaysi'. -si' formanti III shaxs egalik affiksidadir:

Qaysi' namurad yelkin sabr yetagiga urdikim murad tapmay (Nav.MQ). Bu olmosh ko'plik, egalik affikslarini qabul qilgan.

Qayu,qaysi' olmoshlari belgini ajratib, ta'kidlab so'rash ma'nosini anglatadi.

Qayda (qanda), qaydi'n, qayan, qani'. Bu olmoshlar o'rin bilan bog'liq bo'lgan so'roqni bildirgan. Qayda, qaydi'n tarkibidagi kelishik affikslari negizda kristallashgan. Qayan so'zidagi yan o'rin oti, qani' so'zidagi -i' esa egalik affiksidadir; Desankim, qayda-sen, aya Ataiy (Atoiy). Men dedimkim, sizlar qaydi'n kela-siz (BN)> Yana darug'adi'n qayan qachi'b barg'ani'm kishi bilmas (BN).

Qancha. Bu olmosh qay(n)cha(chag',cha) qismlardan iborat bo'lib, dastlab payt ma'nosini ifodalab, keyinchalik miqdor ma'nosiga ko'chgan: Qancha saksan shuncha yi'lqi'm...(Muq.). Bu so'roq olmoshi o'rnida chand, chandan so'zlari ham qo'llangan.

Qachan. Bu so'roq olmoshi qay+chag'+i'n (qay vaqt bilan) so'zidan soddalashgan va payt ma'nosiga ega: Qachan bolg'ayki tapqay-men xabar yar-u diyari'mdi'n (Furq.). **Qancha, qachan** olmoshlari ba'zan kelishiklar bilan turlangan.

Belgilash olmoshlari. Aksariyat adabiyotlarda bunday olmoshlar birgalik, birgalik-belgilash olmoshlari deb yuritilgan.

Eski o'zbek tilida ikki gurux, belgilash olmoshlari qo'llangan:

1. Yakkalikni ko'rsatuvchi belgilash olmoshlari.
2. To'dani, guruhni ko'rsatuvchi belgilash olmoshlari.

Yakkalikni ajratib ko'rsatuvchi belgilash olmoshlariga har va uning ishtirokida hosil qilingan olmoshlar taalluqlidir, shuningdek, eski o'zbek tilining dastlabki davrida faol qo'llanib, XV asrdan keyin passiv qatlamga o'tib ketgan tekma olmoshi ham yakkalikni ajratish uchun qo'llangan.

To'dani, jamlikni bildiruvchi belgilash olmoshlariga arxaik qamuq\qamug', turkiy qatlamga xos – bo'lgan barcha, bari', barliq fors va arab tillariga xos bo'lgan ba'zi',hama (hama), tamam, jumla, jam, majmu' olmoshlari taalluqlidir.

Har olmoshi fors tilidan o'zlashgan va eski turkiy tilda XI-XII asrlardan boshlab qo'llana boshlagan hamda eski o'zbek tilida uning keng qo'llanishi boshlangan: Har yi'ani' xazana qi'lg'aylar (Nav.MQ). So'roq olmoshlari bilan birga kelib murakkab belgilash olmosharini hosil qilgan: Har kim, har qayan, har nima, har qaysi', har nechda, har nechuk, har qachan, har qayda, har ne.

Har ne eski o'zbek tilida olmoshlik xususiatini saqlab qolgan: Mening har ne halii'mni' bilmish yedin. (Munis).

Har ne olmoshi hozirgi o'zbek tilida **harna** variantida semantik o'zgarishga uchragan va modal so'zlar turkumiga o'tgan.

Tekma asl turkiy belgilash olmoshidir. Bu olmosh ham XIV asr boshlariga qadar mustaqil qo'llana olgan: Chi'qqay hazar halqa ko'nul tekma sachtin (Lutf.). Bu olmosh kelishik qo'shimchalarini ham olgan: Suchulmi'sh tekmalarga tan libasi'n (Xisr. Shir.). **Tekma** olmoshi hozirgi turk tilida hamon qo'llanmoqda.

To'dani bildiruvchi olmoshlar.

Barcha (bar+cha) birgalik olmoshi kishi, narsa va hodisalarning mavjud yig'indisi ma'nosini anglatgan: Barcha tapi'lur bizga vale yar tapi'lmas (Lutf.). Tug'andi **barcha** so'z (Navoiy, FSH). Barcha bir yoli' urushqa kirdi (SHN).

Bari (bar+i') olmoshi barcha, hamma so'zlari kabi birgalik ma'nosini anglatgan: Bari' alamga taj (Nav.). Bari' pari misali' (SHN).

Qamuq\qamug' olmoshi eski o'zbek tilining XV asrlarga oid yozma manbalarida iste'molda bo'lgan. Shuningdek, XVII — XIX asrlarda bitilgan ayrim yozma manbalarda uchraydi va **barcha** olmoshi ma'nosiga sinonim bo'lgan: Qamuq yelga berib (Lurt.).

Hama (hamma) birgalik olmoshi XV asrdan keyin yozilgan yozma manbalarda qo'llangan: Hama atvari' hikmatga muvafiq' (SHN). Hama aytur Huvayda nechun yi'g'lar-sen.

Hama olmoshi ayrim adabiyotlarda qamuq olmoshining fonetik o'zgarishi deb izohlanadi. Bu fikr yangilash bo'lib, aslida arab tilidagi hum (ular) va fors tilidagi hama (barcha) olmoshlarining o'zbek tiliga o'zlashishi deb qarash o'rinli bo'ladi.

Jumla birgalik olmoshi arab tilidan o'zlashgan, barcha, hamma olmoshlariga ekvivalentdir: Jumla alamga ishi qahr olub (Nav.HA).

Ba'zi' olmoshi arab tilidan o'zlashgan, guruh, to'da ma'nosini ifodalaydi, kelishik, egalik, ko'plik affikslarini ham qabul qilgan. Ba'zi'di'n gahi' birar yaxshi vaqe' bolur (Nav.MQ).

Tamam (tamamim, tamamat) olmoshi arab tilidan o'zlashgan, barcha, hamma olmoshlari ma'nosida qo'llangan: Stunlari' tamamiy tashti'n (BN). Tamam mog'ul va tatar yelini IO'shkarini jam' qi'li'b (SH. tar).

Jam', Jam'i olmoshi arab tilidan o'zlashgan: Hindustanni'n jam'i rudlari'ni'n bu xasiyati' bar (Boburnoma). Jam' vilapatyaarni' musaxxar qi'li'b. (SH.turk).

Majmu' olmoshi ham arab tilidan o'zlashgan: Majmu'i'n ani'n qashi'g'a qoydi' (Nav.MQ).

Gumon olmoshlari. Eski o'zbek tiliga oid yozma manbalarda kimsa (>kim+yersa), nimarsa (>ne+ma+er+sa) neersa (>ne+ersa), birav (>birey), falan gumon olmoshlari qo'llangan, ba'zan ayrim o'rinlarda biraey (bir+aey), biravlan (bir+av+lan) formalari ham uchraydi. Ular kishi, narsa va hodisalarning taxminlash, tusmol qilish kabi ma'nolarini bildirgan.

Kimse, kimarsa, falan, birav, biragu gumon olmoshlari tusmol qilingan kishilarga nisbatan qo'llangan. Nimarsa va neersa olmoshlari predmet va hodisalarga nisbatan ishlatilgan.

Kimsa gumon olmoshi eski o'zbek tilining barcha davrlarida keng qo'llangan: Kimsa tazallum yetmagap (Lutf.). Kimsakim aylamas ashuqmag'ni' xayal (Nav-MQ).

Kimarsa gumon olmoshi eski o'zbek tilining ilk davrlarida qo'llangan, keyingi davrlarda kam qo'llangan: Kimarsa kim sana yegri ko'nul tutar bu qadar (Sakk.).

Nemarsa gumon olmoshi **nima** so'roq olmoshiga **yorsa** so'zining qo'shilishi bilan hosil bo'lgan: Uch-to'rt nemarsa asi'li'b yerdi (BN). Ko'p nemarsa bergan turur (SH.turk).

Birav gumon olmoshi **kimsa** olmoshi ma'nosida qo'llangan: Birav ko'z birla bolg'ay qatli'n (Nav LT).

Falan gumon olmoshi arab tilidan o'zlashgan: Falan kishiga, ya'ni' faqi'r qashi'g'a yeltib (Nav.MN). Falan vaqtda falan malikiniz mundag' xiyanat qi'ldi' (SH.tar.).

Bo'lishsizlik olmoshlari. Eski o'zbek tilida bo'lishsizlik olmoshini fors tilidan o'zlashgan hech so'zi ifoda qilgan. **Hech** bo'lishsizlik olmoshi kishi, narsa, hodisalarga nisbatan qo'llangan. Bo'lishsizlik olmoshining murakkab formasi esa hech olmoshining boshqa olmosh turlari bilan yonma-yon kelishi orqali hosil qilingan: hech kim, hech kimsa, **hech** kimarsa shaxsga nisbatan; hech

ne, hech nema, hech nemarsa, hech qayda olmoshlari narsa va hodisalarga nisbatan qo'llangan. Hech qaysi', hech qayusi' kishi va narsalar uchun aralash istifoda qilingan.

Hech olmoshi mutlaq inkor ma'nosini ifodalagan: Qalmasa hech namu nishani'm (Lugf.). Ki biz ko'rduk, amma bilmaduk hech (Nav.FSH). Hech parvayi qi'lmadi'lar (BN).

Hech kim bo'lishsizlik olmoshi shaxsga nisbatan qo'llangan: Usruk ichra hech kim harif yoq (Lutf.). Hech kim O'z ko'nliga g'am tilamas (Nav.MQ).

Hech kimsa (hech kimarsa) olmoshi ham **hech kim** olmoshiga ekvivalent bo'lgan: Tushmasun gul mavsumi' hech kimsa janandi'n (Lugf.). Qi'lmos ani'n takallumini hech kimsa rad (Nodira).

Hech kimarsa bo'lishsizlik olmoshi siyrak qo'llangan, ma'no jihatidan **hech kim, hech kimsa** olmoshlariga o'xshaydi: Hech kimarsa kelmagay (Lutf.). **Hech kimarse** qol yapmasunlar (SH. tar.).

Hech nima (hech+ne+ma) bo'lishsizlik olmoshi: Meni' tegan kishiga hech nema yoq (SH.tar.). Ana hech nema marham yerin tutmas (Nav.MQ).

Hech nemersa olmoshi kam uchraydi: Hech nemersa ana majhul yerdi (Nav.MN). Hechm nimarsa oqug'an yemas (BN)).

Hech qaysi' bo'lishsizlik olmoshi bo'lishsiz atributiv holat ma'nosini anglatgan; hech qaysi' mat'la'ni' ayta almadi'lar (Nav.MN) Hech qapsi' turk tili bilatakallum qi'la almaslar (Nav.ML).

Savol va topshiriqlar:

- 1.Eski o'zbek tilshunosluguda kishilik olmoshlarining turlanishiga manbalardan misol to'plang.
- 2.Eski o'zbek tilidagi gumon olmoshlarini faolarini sanab ko'rsating.
- 3.Olmoshning har bir ma'no turiga manbalardan misollar to'plang.

Tayanch tushunchalar:

Olmosh - ot, sifat, son va boshqa so'zlarning mavjudligini bevosita ifodalamay, ularning mavjudligini ko'rsatuvchi mustaqil so'z turkumi.

Kishilik olmoshlari - shaxslarni ko'rsatadi.

Ko'rsatish olmoshi - predmet, belgi, miqdor, vaqt va makonga nisbatan ishora qidadi.

O'zlik olmoshi - predmet, belgi va miqdorni ta'kidaab ko'rsatadi, tegishlilikni ifodalaydi.

So'roq olmoshi - so'rash ma'nosini ifodalaydi.

Belgilash olmoshi - to'daning qismini yoki to'dani, jamlikni bildiradi.

Gumon olmoshi - noaniq, shaxs, belgi, miqdorni bildiradi.

Bo'lishsizlik olmoshi - shaxs, belgi va miqdorni inkor etadi.

Olmoshning ma'no turlari - olmosh ifodalaydigan modal ma'nolar.

Fe'l

Reja:

1.Fe'lning semantik va grammatik belgilari.

2.Fe'l nisbs

3.Fe'l LSOL1

Fe'l barcha tillarda ham faol bo'lgan so'z turkumlaridan biridir.

Fe'l semantik doirasi keng, lekin, asosan, ish-harakat hamda ish-harakat tasavvurini beradigan holatni anglatadi, **ya'ni barmoq, kelmak** kabi fe'llar ish-harakatni, ko'rmoq, **eshitmoq, oylamoq** fe'llari esa holatni bildiradi. Eski o'zbek tilida fe'lning hozirgi o'zbek tilida qayd qilinadigan aksariyat semantik guruhlari: ish-harakat, faoliyat, nutq, tafakkur fe'llari qo'llanishda bo'lgan.

Fe'l turkumiga quyidagi morfologik kategoriyalar xosdir: mayl va zamon, funktsional formalar, bo'lishli-bo'lishsizlik, nisbat, tuslanish.

Fe'l aspektlari. Ayrim adabiyotlarda fe'l aspektlariga mumkinlik va nomumkinlik shakllarini ham kiritadilar. Aslida mumkinlik-nomumkinlikni hosil qiladigan grammatik shakllar (formalar) yuk,, balki bunday semantika qo'shma fe'llar orqali hosil qilinadi. Masalan, **torta alar -tarta almas.** Fe'lning bo'lishli va bo'lishsiz shakllari fe'l aspektlari kategoriyasini hosil qiladi, chunki bo'lishsizlik -ma'//-ma' affiksi orqali hosil qilinadi va bu affiksni olmagan so'z bilan oppozitsiyaga kirishadi: **barma, kelturma** va boshqalar.

O'timli va o'timsiz fe'llar haqida. O'zbek tilida uning tarixiy taraqqiyotidan qat'iy nazar, bunday morfologik kategoriya mavjud bo'lmagan, balki fe'ning tushum kelishigidagi so'z bilan bog'lana olishi qobiliyati uning semantik xususiyatidir. Demak, o'timlilik va o'timsizlik fe'l shakliga emas, balki fe'ning semantik xususiyatiga daxldordir.

Fe'l nisbatlari. Eski o'zbek tilida ham fe'l nisbatlarining quyidagi turlari mavjud: **aniqlik, o'zlik, majhul, birgalik, orttirma nisbatlar.**

Aniqlik nisbati uchun eski o'zbek tilida ham maxsus affikslar qo'shilmaydi.

O'zlik nisbat -n (undoshdan keyin:- i'n/in//un/u'n) affiksi bilan hosil qilingan: Kuydi, **ortandi** g'am o'tunda ichim tashi'm menin' (Atoiy). Og'uz xang'a **baqi'nmadi'** (Sh.tar.).

O'zlik nisbat ma'nosi ba'zan majhul nisbat affiksi -l (-i'l/il//ul/u'l) bilan ham ifodalanadi: Bu vasila bila xayal **qi'li'ldi'** kim..(Nav.MN).

Majhul nisbat -l (-i'l/il//ul/u'l) affiksi bilan hosil qilingan: Qulluq arzadasht yekshanba kuni **bitildi** (Nav.MN).

Birgalik nisbat -sh (undoshdan keyin: -i'sh/ish//ush/ush affiksi bilan hosil qilingan: Ikki qashi' bash bir qi'li'b, bilman, ne so'z **so'zlashtilar** (Lutf.)

Orttirma nisbat quyidagi affikslar bilan hosil qilingan:

-t(-i't/it//ut/u't): Oxshatti' qamati'na sanavbarni' bag'ban (Nav.MN).

-r(-ur\u'r\ar\ar'): Kechurgay ushbu daryadiun meni (Atoiy).

-tur\tur\dur\dyr: Hajr otu bu kun ichimni kuydurur (Sakk.).

-g'ur\gur\qur\kur\qar\kar: Ne muncha yazguradur shayxi parsa bizni (Atoiy). Insafsiuz aduvni pamanliuqdiun o'tkarur (Nav.MQ).

-g'uz/guz//qaz/kaz: Alliuda bir nechani turg'uzdiu (ShN). Meni otkezinizlar, teb,..(Sh.tar.).

-iuz/iz: tamiuzdiu, aqiuuzdiu (Sang.).

-sat:-Kemani nechuk yasariun ko'rsatti (Sh.tar.).

Fe'llarning yasalishi. Fe'ldan boshqa turkumlardan so'z yasovchi affikslar orqali fe'l yasalishi mumkin:

-la/la' affiksi. Bu affiks barcha davrlarda ham faol qo'llangan. Ot, sifat, son, ravish, ba'zan olmosh turkumlaridan fe'l yasagan. Turkiy va turkiy bo'lmagan so'zlarga qo'shilgan: Tash-tashtin piuchaqlab, chapqlab paraladiular (BN). Bir kun namazi peshinni guzarladiu...(Nav.MN).

-da/da' affiksi. Bu affiks -la/la' affiksining fonetik variantidir. eski o'zbek tilida sonor undoshlardan so'ng qo'llangan: Padshah bu g'ulamni indadi (Taf.)-Yoldasa bu yolda Nizamiy yolum//Qoldasa Xusrav bila Jamiy qolum (Nav.FSh).

-a/a' affiksi. Ot turkumidagi so'zlardan fe'l yasagan: Tunadi lashkar anda (ShN). Ashlariuni ashab va yashlariuni yashab, atalariuni keynidin ketdi (Sh.tar.).

-y/ay affiksi. Sifatdan fe'l yasagan: Ul faqir qashiuda ulg'ayiubdur (Nav.MN). Barcha sag'aytlaniub atlandiular (ShN).

-r\ar\ar' affiksi. Sifatdan fe'l yasagan: Bu nav`qara kun ichra qariub//Ya'niuki qara kunum aqariub (Nav.FSh). Ko'kargan yug'achlarniun barchasiu (Sh.tar.).

-qar\kar affiksi. Otdan fe'l yasagan: Tag' tuzniun tun-u kun bashqariub//Xayalniun yol aqbasiudiun o'tkarib (Nav.FSh).

-q/k,-i'q/ik,-uq/uk affiksi. Ot va boshqa turkumlardan fe'l yasagan: Libasiun ranin bilman, yuluqsa, hayrattiuun (Lutf.). Kim yag'iuqsa shahi Shaybaniyg'a.

-sa affiksi. Otdan fe'l yasagan: Dilraba, abi hayat ernin uchun jan susadiu (Lutf.).

-si'n affiksi. Ot va sifatdan fe'l yasagan: Yig'lamasunlar u ko'ziga kelmas yash (Nav.MN).

Tayanch tushunchalar:

Fe'l - ish-harakat va holat bildiruvchi so'zlar ifodalaydi.

Fe'l aspekti – bo'lishli va bo'lishsizlikni anglatadi.

Fe'l yasalishi - boshqa turkumlardan so'z yasovchi affikslar yoki so'zlarni qo'shish orqali fe'l yasalishi jarayoni.

Fe'l nisbatlari- ish-harakatning sub`ekti va ob`ekti munosabatlarini Fe'ning funktsional formalari.

Reja:

1. Eski o'zbek tilida harakat nomi formalari.

2. Ravishdosh.

3. Sifatdosh.

Fe`lning nutqda qo`llanishga xoslangan shakllari uning funksional (amaliy) formalaridir. Fe`lning ayrim formalari kelishik, egalik affikslerini ham qabul qiladi.

gapda ot va boshqa so`z turkumlari vazifasini bajarib, ega, aniqlovchi, to`ldiruvchi yoki hol vazifasida ham kela oladi.

Shunga ko`ra, bunday formalar fe`lning grammatik-funksional formalarini hisoblanadi. Fe`lning grammatik-funksional formalarini so`f fe`l, harakat nomlari, sifatdosh va ravishdosh formalarini tashkil etadi.

Fe`lning grammatik-funksional formalarida, bir tomondan, fe`lga xos belgilar mavjud bo`lsa, ikkinchi tomondan, morfologik xususiyatlari va sintaktik vazifalari bo`yicha bu fonemalar boshqa so`z turkumlariga ham yaqin turadi.

Harakat nomi formalari. Ular ish-harakat va holatning atamasidir. Eski o`zbek tilida harakat nomining quyidagi formalari amalda bo`lgan.

Maq\ma`k Affiksli forma. Bu forma harakat nomining asosli ko`rsatkichi sifatida keng qo`llangan. Bunday fe`llarga jo`nalish kelishigining -a/a` affiksi qo`shilganda -maq/mak affiksining oxiridagi [k], [k] undoshlari ikki unli o`rtasida jaranglilashib, [g`], [g] undoshlariga o`tadi: Qachmag`a yuz evurdi (Rabg`.), Baqmag`a imkan yoq (MN).

Bu formaga egalik affiksi qo`shilganda ham -maq/m affiksi tarkibidagi jarangsiz [k], [k] undoshlari jarangli (g), [g`] undoshlariga o`tishi mumkin: Bu yazuqdin qutulmag`ium mahal vse,... (Nav.SS). Bir nafas sabr etmagi yoq (Nav.SS).

-maq/mak affiksli harakat nomining bo`lishsizlik ma`nosi IKKI XIL Yo`l bilan ifodalangan.

a) maq\mak affiksining -ma\ma` affiksli bo`lishsiz formadagi fe`lga qo`shilishi bilan: Tilanmamakka davlatiundan mahrum dururlar (Nav.SS).

b) sifatdoshning -mas/ma`s affiksli bo`lishsiz formasiga -li`q,-lik affiksi qo`shilishi bilan (-mas+li`q//Maz+li`q):

Menuim so`zim **eshitmazlik** uchun (Taf.).

Harakat nomining **-maq\mak** affiksli qo`shimchasi ot turkumidagi so`zlar kabi egalik va ko`plik qabul qilinadi, kelishiklar bilan turlanadi, bilan qo`llanayai:

1.-Maq-mak affiksli harakat nomi egalik "affikslari bilan" qo`llanganda, fe`l negizidan anglashilgan ish- qo`llanganda, fe`l negizidan harakatning qaysi shaxsga qarashli ekanligi ifodalanadi: Menim qurtulmag`ium anda turur (Taf.).

2. **-maq\mak affiksli** harakat nomiga qo`shilgan **-lar/la`r** affiksi odatdagi ko`plik ma`nosini emas, balki fe`l o`zagidan anglashilgan ish-harakat sub`ektining ko`plik shaklida ekanligini ko`rsatishga xizmat qiladi: Yusufni o`lturmaklari ikkidin hali ermas erdi /Rabg`.),

3. Ot o`rnida qo`llangan bosh kelishikdagi -maq/mak affiksli harakat nomi, asosan, ega, ba`zan kesim yoki anglashuvchi vazifasida keladi. Egasi -maq/mak affiksli harakat nomi bilan ifodalangan gaplarning kesimi asosan ot yoki ot turkumidagi so`zlar bilan ifodalanadi: G`iybat qiulmaq uluq yazuqlardiun turur.

-maq/mak affiksli harakat nomi kelishik affikslari bilan bir kelishik formasining xarakteriga muvofiq ravishda turli sintaktik vazifalarni bajaradi. Ilm o`rganmakka qoyg`l(Rabg`.).

-sh(-i`sh/ish,-ush/u`sh) affiksli forma eski o`zbek tilida kam iste`modda bo`lib, ayrim yodgorliklarda uchraydi.

...bularniun aliushiu va berishi (BN).

-v/uv/u`v affikli forma kam qo`llangan: Ondiun ikki kishi boldiu saqlav (ShN).

Sifatdosh formalari. Turkiy tillarda sifatdosh ganing belgisi bo`lgan ish-harakat va holatni hamda bevosita ish-harakat va holatni anglatadi. Sifatdosh formalarida belgi-harakat ma`nosi bilan birga, grammatik zamon ma`nosi ham mavjud bo`ladi. Bu hol sifatdosh formalarining harakat nomi formalaridan farqdovchi asosli belgisini tashkil etadi. Sifatdosh formalarini zamon nuqtai nazardan quyidagi ikki asosni ajratish mumkin:

1) O`tgan zamoni ifodalovchi -s formalari. Bu guruhga **-mi`sh/mish,-duq/duk\tuk\tuk\gan//qan/kan,-an/a`n** affikslari bilan hosil bo`luvchi formalar kiradi;

2) Hozirgi-kelasi zamonni ifodalovchi sifatdosh formalari. Bu guruhni -r(-ar/a'r\ -ur/ur,\ -i'r/ir,\ yur va boshqa affikslar bilan hosil bo'luvchi formalar tashkil etadi.

O'tgan zamon sifatdoshlari. -gan/ga'n (-qan/kan) affiksli sifatdosh eski o'zbek tilining barcha davrlari uchun xarakterli bo'lgan va faol qo'llanishi, ma'no va vazifalari:

1. Atributiv pozitsiyada qo'llanib, aniqlovchini ifodalaydi.

vazifasida kelgan **-gan/ga'n** affiksli sifatdosh o'ram (oborot)ni tashkil etadi va ular gap bo'lishi mumkin:

a) ega+kesim qolipida bo'ladi: Cherik tushken perge keldidr (Rabg'). Jumlamiuoz razimiz bu ikki ulug'iumiuoz so'zlagan so'zga (Nahj.far.).

b)so'z birikmasi qolipida bo'ladi: Vafa qiulg'an kishilarga vafa qiul (MN);

2. -g'an/gan affiksli sifatdosh otlashada va ot bajaradi. Sintaktik vazifalarda qo'llanadi: Bu yaratiulgan sizlarda bolsa,... (Rabg'). Otlashgan -g'an/-gan affiksli sifatdosh otga xos grammatik belgalarga ega bo'ladi:

a) -lar/la'r ko'plik affiksini oladi: Anin birla bolg'anlar... butg'a tabiunurlardiu (Taf.).

b) egalik affiksini oladi: Men tamam alium boldum, hech bilma ganim qalmadiu (Naxrk.far.).

v) kelishik affikslarini oladi: Ul sorg'aniunniu ketargil (Nahj.far.). Yiuqiulganlarg'a andiun dastgirluk yetkay (Nav.MQ.).

3. -g'an/gan affiksli sifatdosh uchun, son (sonra), birla, kabi beru kabi ko'makchilar bilan qo'llanadi: Suv tartqan uchun ijyasiun berayin (Rabg').

4. -g'an/ga'n affiksli sifatdosh -tek qo'shimchasini qabul qiladi: Tilab Shavur aytg'an-tek nishanin. Mug'anniy musiqiy ag'az qiuldiu//Atasiu torbasiunda yiuq'lag'an-tek (Nav.SS).

-mi'sh/mish affiksli sifatdosh eski o'zbek tilining barcha davrlarida faol qo'llangan bo'lib, uning grammatik ma'no va vazifalarining taraqqiyot davrlari ikki bosqichga bo'linadi: birinchi bosqich XV asrdan qadimgi davrlarni, ikkinchi bosqich XV asr va undan keyingi davrlarni o'z ichiga oladi.

1.O'zbek tilining birinchi bosqichida -mi'sh/mish affiksli sifatdosh formasining qadimgi grammatik ma'nolari va vazifalari saqlangan, ya'ni

a) predmetning harakat belgisini ko'rsatib, aniqlovchi vazifasida keladi: Kelmish yollariuna yandiular (Taf.).

b) egalik affikslarini qabul qiladi: Agar bu aymiushiun so'z rast ersa..(Taf.).

v) kelishik affikslari bilan qo'llanib, gapning ikkinchi darajali bo'laklarini ifodalaydi: Yeshitkil bu g'azalda ishleridin//Muhammad xoja beg aymiushlariudiun (MN). Sham'un bulardiun qachmiushda suvsamiush erdi (Rabg').

2. O'zbek tilining XV asr va undan keyingi taraqqiyot davrlarida -mi'sh/mish affiksli sifatdoshning grammatik ma'nolari va vazifalari chegaralangan bo'lib, uning asosan o'tgan zamon fe'li sifatida qo'llanishi davom etgan.

O'tgan zamon sifatdoshini yasovchi -duq/duk affiksi qadimgi yodgorliklar tilida -tuq/tuk ko'rinishida qo'llangan. Grammatik ma'nolari va vazifalari jihatidan -mi'sh/mish affiksli sifatdoshga o'xshaydi: Makka achiulduq kun boldiu (Taf.).

Hozirgi - kelasi zamon sifatdosh formalari.

-r affiksli forma. Bu affiks -r,-ar/a'r,-ur/,-u'r/i'r,-yur/yur variantlarda qo'llangan bo'lib, bulardan qaysi birining ishlatilishi shu affiksni qabul qiluvchi fe'l negizining xarakteriga, uning qanday tovush bilan tugagan bo'lishiga bog'liq..

Undosh bilan tugagan bir bo'g'inli fe'llarning bir guruhiga -ar/a'r boshqalariga -ur/u variantlari (qach+ar, ket+er, bar+ur, bil+ur), undosh bilan tugagan ikki va undan ortiq, bo'g'inli fe'llarga -ur/yr variantlari qo'shiladi (qaytar+ur, eshit+ur, yrush+ur, keltur+ur, qaytariul+ur, ko'rsatil+yr kabi).

Ba'zy manbalarda undosh bilan tugagan ayrim fe'llarga -iur/ir formasida qo'shilishi ham uchraydi.

Unli bilan tugagan fe'llarga -r yoki -yur/yyr variantlari qo'shiladi (bashla+r yoki bashla +yur, ishla+r yoki ishla+yur).

Yozma yodgorliklardan ma'lum bo'lishicha, turkiy tillar taraqqiyotining qadimgi davrlarida unli bilan tugagan fe'llarga -yur/yur variantlari qo'shilishi xarakterli bo'lgan.

Masalan, O'rxun-Enisey va qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida bunday fe'llarga asosan -yur/yur variantlari qo'shilgan, XI- XII asrlarga oid «Qutadg'u bilig», «Hibatul haqoyiq» va boshqa manbalarda ham ko'pincha shu variantlari qo'shilgan. Unli bilan tugagan fe'llarga -r yoki -yur/yur qo'shilishi haqida Mahmud Qoshg'ariy ham ma'lumot bergan.

Uning ko'rsatishicha, bunday fe'llarga -r yur/yur qo'shilishi XI asrda arg'ular tili uchun xos bo'lgan.

-r affiksli sifatdoshning bo'lishsiz formasi -maz/ma'z//mas/m'as affiksi yordamida hosil bo'ladi. Bu affiksning jarangli -maz/ma'z variantlari o'g'uz gruppasidagi turkiy tillar uchun xos bo'lib, qipchoq, va qarluq gruppasidagi turkiy tillarda asosan jarangsiz -mas/ma's variantlari qo'llangan. O'rxun-Yenisey va qadimgi uyg'ur tili yodgorliklarida ham faqat jarangli maz/ma'z variantlari qo'llangan bo'lib, «Qutadg'u bilig»da -maz/ma'z va -mas/ma's variantlari iste'molda bo'lgan.

-r affiksli sifatdosh aniqlanmish vazifasida keladi: Bu asar ariug'kim, sana berdim, ..(Taf.).

-r affiksli sifatdosh ot o'rnida qo'llanganda otga xos grammatik belgilarga ega bo'ladi va shunga muvofiq har xil sintaktik vazifalarni bajaradi:

a) egalik affikslari bilan qo'llanadi: Lek mumkin durur dava qiulurum//Sa'y etib hajatiun rava qiulurum (Nav.SS).

b) kelishik affikslari bilan qo'llanadi: Senin ishqiuunda sayrarg'a Xarazmiy... (MN).

-r affiksli sifatdosh ko'makchilar bilan qo'llanadi: Olturur uchun qabiul yer erdi (BBI). O'lmesdin burun achiub ko'chumdin.(Nav .FSh).

g'u\gu'\qu\ku affiksli sifatdosh. Qo'llanishi, ma'no va vazifalari:

1. Atributiv poziciyada keladi va aniqlovchini ifodalaydi. Bunda -gu/gu affiksli sifatdosh o'ram (oborot)ni hosil qiladi:

Menim ilkimdin kelmagu ish bilgurdi (Taf.). Tuzub yettilar av avlag'u yerga (Xisr.Shir.);

2.-g'u/gu affiksli sifatdosh ot o'rnida qo'llanganda otga xos grammatik belgilarga ega bo'ladi va shunga muvofiq, har xil sintaktik vazifalarni bajaradi: Qayda barg'usiuniu bilmag'aylar (Taf.).Na qiulg'usiu bilmas boldiu.

G'uchiu/guchi(-quchiu/kuchi) affiksli forma -gu/gu affiksli sifatdoshga shaxs otini yasovchi -chi'/chi affiksi qo'shilishi bilan hosil bo'lgan. Shuning uchun ham bu formada fe'llik xususiyati kuchsizlanib, ot turkumiga yaqin turadi: Kuch qiulguchiu zolim erdi (Taf.).

-**dachiu/dachi(-tachi/tachi)** affiksi bilan yasalgan sifatdosh ham qadimgi yodgorliklar tilida faol qo'llangan bo'lib, o'zbek tilida XV asrga qadar qo'llanib kelgan: Men senin to'ruttenchin yarattachiun-men (Taf.).

-**gli'/gli affiksli** sifatdosh ham eski o'zbek tilining ilk davrlarida keng qo'llangan bo'lib, ma'no va vazifalari bo'yicha -dach iu/-d dchi affiksli sifatdoshlarga o'xshaydi: Kimarsa mana rahm qiulmag'liu yoq (Rabg'). Tushinda ko'rdi kim, keligli keldi (Nahj.far.).

adurg'an\ a'durg'an affiksli sifatdosh. Bunday sifatdoshlar XV asrdan keyin qo'llangan: Meni shayda qiuladurg'an bu ko'nguldur, bu ko'ngul, xar-u rasva qiuladurg'an bu ko'nguldur, bu ko'ngul (Lutf.).

Ravishdosh formalari. Eski o'zbek tilida quyidagi affikslar bilan ravishdosh hosil qilingan:

-b(-iub/ib,-ub/u'b) affiksli ravishdosh. Qo'llanishi, ma'no va vazifalari quyidagicha:

1.Shaxsli fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish holatini ko'rsatib, ravish holini ifodalaydi. Bunda ravishdosh ifodalagan ish-harakat bilan shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakat o'rtasidagi vaqt munosabati quyidagicha ikki xil bo'ladi:

a) ravishdosh ifodalagan ish-harakat shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakatdan oldin bajariladi. Bunday hollarda ravishdosh asosan harakat ma'nosini ifodalovchi fe'llardan iborat bo'ladi: Buxaradiun qavun kelturub, bir majlisda kesturdum (BN).

b) ravishdosh ifodalagan ish-harakat shaxsli fe'l ifodalagan ish-harakat bilan bir vaqtda bajariladi. Bunda ikkala ish-harakat ham odatda takrorlanuvchi, davomli bo'ladi: Chi'qtilar qorg'aniug'a chapqiullashiub (ShN).

2. Shaxsli fe`ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish vaqtini ko`rsatib, payt holini ifodalaydi yoki payt ergash gapning kesimi vazifasida keladi: Axsham namazi u qiulib evinga kirdi (Nahj.far.).

3. Shaxsli fe`ldan anglashilgan ish-harakatning yuzaga kelishidagi sababni ko`rsatib, sabab holini ifodalaydi yoki sabab ergash gapning kesimi vazifasida keladi: Andiun qorqub bashium aqardiu (Rabg.).

4. -b affiksli ravishdosh ifodalagan ish-harakat keyingi fe`ldan anglashilgan ish-harakatning aksini ko`rsatadi, ya`ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat bilan keyingi fe`ldan anglashilgan ish-harakat bajarilishi nuqtai nazardan biri ikkinchisiga zid bo`ladi. Shuning uchun bunday hollarda keyingi fe`l ko`pincha bo`lishsiz formada qo`llanadi: Siz kelib, ani kelturmasaniz, sizge daqiu bug`day bermaz-men (Rabg`.). Bu bug`day ko`rgazib, arpa satar ul (Xisr.Shir.).

5. Ravishdoshning -b affiksli formasi bog`lovchilik vazifasini ham bajaradi, ya`ni gapda uyushib kelgan fe`llarning oldingisi (yoki oldingialari) shu ravishdosh formasida kelib, uyushiq bo`laklar o`rtasidagi bog`lanishni ko`rsatadi: Bu yalg`anchilar meni tutub, ag`ziung`a qan surtub, sana kelturdilar (Rabg`.).

-a/a`y) affiksi bilan yasalgan ravishdosh quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Yakka holda qo`llanadi. Bunda shaxsli fe`l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini bildiradi: Bir kun Ismail avqa barmiush erdi, Ibrahimni ko`ra keldiu (Rabg`.).

2. Qo`shma fe`lning komponenti bo`lib keladi: Yol bashiunda tura qaldu Mirza. (ShN).

3. Ko`pincha takror qo`llanadi. Bunda ham shaxsli fe`l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holati ko`rsatiladi:

Tamshiu-y-tamshiu-y aniu qiulay nosh (Nav.ML).

Misollar: Ko`z yashi` yi`g`layu, tushayin der ayaqiuna (Sakk.). Qari`ndashlari` aniu avg`a alu bardi`lar (Rabg`.).

Ravishdosh yasovchi -ban/ba`n (undoshdan keyin: -i`ban/iban// -uban/u`ban) affiksi -b(-iub/ib//ub) affiksiga -an/a`n qo`shilishi bilan hosil bo`lgan. Aftidan, -an/a`n ko`plik ifodalovchi affiksning kuchaytirish ma`nosi bu murakkab affiksning yuzaga kelishiga sabab bo`lgan (Qiyoslang: quchuban yiuq`ladium - quchublar yiuq`ladium).

Eski o`zbek tilida she`riy asarlarda ishlatilgan bo`lib, vazifasi)ham chegaralangan. Bu ravishdosh shakli shaxsli fe`l ifodalagan ish-harakatning bajarilish holatini, sababini ko`rsatadi. Misollar: Quchuban yiuq`ladium atam ayag`iun (Furq.).

-gali`gali`qali`kali affiksi bilan yasalgan ravishdosh ham turkiy tillarda qadimdan keng qo`llanib kelgan bo`lib, eski o`zbek tilida ham aktiv iste`molda bo`lgan. Hozirgi o`zbek tilida bu affiks -gani(-qani/kani) ko`rinishida ishlatiladi.

Bu ravishdosh shaxsli fe`l ifodalagan ish-harakatning bajarilishidagi maqsadni bildiradi. Misollar: Malik anlarniu o`ldurg`ali qasd qiuldu (Taf.).

-gach/ga`ch/qach/ka`ch bilan yasalgan ravishdosh qadimgi yodnomalarda uchramaydi. Eski o`zbek tilida, asosan, XV asrlardan boshlab kuzatiladi.

Bu ravishdosh payt ma`nosini bildiradi, ya`ni bu ravishdosh ifodalagan ish-harakat tugashi bilan shaxsli fe`l ifodalagan ish-harakat boshlanadi. Misollar: Yana sham olg`ach, oldiular bariu mast (Nav.SS). Achiulg`ach kelib ertasi hujrasiu//Qi`lur jan-u janjal har ertasi (Muq.).

-guncha/g`uncha//quncha/kuncha affiksi bilan yasalgan ravishdosh eski o`zbek tilida ancha keng iste`molda bo`lib, qadimgi yodgorliklarda kam qo`llangan.

Bu ravishdosh ham payt ma`nosini bildiradi, ya`ni ravishdosh ifodalagan ish-harakat boshlangunga qadar shaxsli fe`l ifodalagan ish-harakat yuzaga chiqqan bo`ladi yoki davom etgan bo`ladi. Misollar: Xan **yetkuncha** aniu quvladiuyaar (ShN).

Savol va topshiriqlar:

1. Eski o`zbek tilida harakat nomi qanday qo`shimchalar bilan hosil qilingan?

2. Sifatdosh shakli hosil qiluvchi qo`shimchalarni sanang.

3. Ravishdoshning hozirgi o`zbek tilida qo`llanmaydigan qanday shakllari mavjud?

Tayanch tushunchalar:

Fe`lning funktsional formalari - fe`lning nutqda qo`llanish shakli.

Harakat nomi - ish-harakatning atamasi bo'lib, otga xos so'z o'zgarish xususiyatiga ega bo'lgan va gapda ot bajargan vazifalarni bajarishga mos bo'lgan fe'l shakli.

Sifatdosh -predmetning belgisi bo'lgan harakatni, ba'zan ish-harakatni to'g'ridan-to'g'ri anglatadigan fe'l shakli.

Ravishdosh - harakatni ikkinchi bir ish-harakat belgisi sifatida anglatadigan, gapda hol va ergash gap kesimi bo'lib kelishga moslashgan fe'l shakli.

Sof fe'l - buyruq-istak, shart va ba'zan aniqlik mayllari hamda ularning zamonlari ma'nolarini ifodalab, har doim tuslanish tizimi elementi (unsuri) sifatida qo'llanadigan, gapda faqat kesim vazifasida kelishiga mos fe'l shakli.

Eski o'zbek tilida mayl va zamon formalari

1. Mayl va zamon formalari haqida tushuncha.
2. Eski o'zbek tilidagi tuslovchi affikslar.
3. Buyruq-istak mayli formalari.
4. Shart-istak mayli formalari.

O'zbek tilida, shu jumladan, turkiy tillardagi mayl va zamon formalari munosabati munozarali masalalardan hisoblanadi. Turkiy tillardagi mayl va zamon formalari uchun maxsus affikslarning yo'qligi bunday munozaraga sabab bo'lmoqda.

Ma'lumki, mayl ish-harakatning voqelikka munosabatini ifodalab, fe'ldan anglashilgan ish-harakatning bajarilish xususiyatini, imkoniyatini, ya'ni, real voqelikka, sharoitga bog'langanligini bildiradi. Masalan, **bordi** fe'li ish-harakatning real bajarilganligini, **ishla** fe'li ish-harakatning bajarilish haqidagi buyruqni ifodalaydi.

Grammatik zamon esa ish-harakatning nutq, so'zlanib turgan paytga munosabatini ifodalaydi.

Demak, mayl kategoriyasi zamon kategoriyasiga nisbatan kengdir. **Lekin** hamma mayl formalari ham grammatik zamon ma'nosi bir xilda mavjud bo'la barmaydi. Masalan, aniqlik maylida har uchala zamon, buyruq-istak va shart maylida esa faqat kelasi zamon formalari mavjud bo'ladi.

O'zbek tilidagi mayl va zamon formalari haqida tuslanish tushunchasiz fikr yuritib bo'lmaydi. Shu munosabat **bilan** tuslanish tarixi va uning xususiyatiga to'xtalamiz.

Eski o'zbek tilida mayl formalari quyidagi uch turkumga bo'linadi: **buyruq-istak, shart-istak, aniqlik**.

Turkiy tillarda fe'l tuslanishi tarixan sifatdosh (keyinchalik ravishdosh) formalari asosida, ya'ni mayl va zamon formalari sifatdosh formalari asosida shakllangan (buyruq-istak mayli bundan mustasno).Keyinchalik bunday formalar tarkibidagi sifatdosh affikslarining ayrimlari sezilmas darajaga kelib qolgan.

Masalan, **-duq\duk\ -tuq\tuk** sifatdosh affikslari **-di/di'//-ti/ti'** affiksiga aylangan, ayrimlari esa hozirgi o'zbek tilida juda kammahsul affiks sanaladi.

Eski o'zbek tilida tuslovchi affikslarning uch tipi qo'llanishda bo'lgan. Bular quyidagilar:

1. I tip tuslovchilar yoki to'la tuslovchilar:

Birlik	Ko'plik
I shaxs -men	-biz, -miz
II shaxs -sen	-siz
III shaxs -	-

2. II tip turlovchilar yoki qisqargan tuslovchilar:

I shaxs -m	q,k
II shaxs -n	-niz,ni'z,nuz,nuz
III shaxs -(siu/si)	-(siu/si)

3. III tip tuslovchilar fe'lning buyruq-istak maylida qo'llanadi.

To'la tuslovchilar sifatdosh va ravishdosh formalariga **-g'ay/gay//qay/kay\maqda/makda** affiksli formalarga qo'shiladi. Qisqargan tuslovchilar **-di/diu//ti/tiu**. Shuni aytish lozimki, to'la tuslovchilar qadimgi turkiy yodgorliklarda **-di/di'//ti/ti'** affiksli formadan keyin ham qo'llangan.Masalan,basdiumiuz, buzdiumiuz (Rabg').

Bu holat eski o'zbek tilining dastlabki yodgorliklarida ham qo'llangan: eshittimiz taqi' bildimiz tedilar (Rabg').

Shaxs-son affikslari tarixan kishilik olmoshlarining rivojlanishidan paydo bo'lgan. Buni M.Qoshgariyning ma'lumotidan ham bilsa bo'ladi. Uning ma'lumot berishicha, XI asrda ug'uzlar, qipchoqlarning ayrimlari o'tgan zamon ma'nosini ifodalash uchun -duq/duk/tuq/tuk affiksini ishlatib, ular oldidan kishilik olmoshlarini qo'llash ularning qaysi shaxsda ekanligini bildirgan.

Keyinchalik kishilik olmoshlari fe'ldan keyin ham keltiriladigan bo'lgan: men bardun men (men bordim), sen bardung, sen (sen bording) kabi. Bunda shaxs-son ma'nosini ifodalash uchun kishilik olmoshlarini ikki marta keltirishga zarurat bo'lmay qolgan. Shuning uchun fe'l oldidan kelgan kishilik olmoshlari ko'pincha tushirib qoldiriladigan bo'lib, keyingisi saqlangan va shaxs-son ko'rsatkichi si tasavvur qilingan.

Buyruq-istak mayli formalari. Buyruq-istak mayli formalarida ham buyruq ham istak ma'nolari mavjud, ya'ni I shaxs formalarida istak, II shaxs formalarida buyruq, III shaxs formalarida esa ham istak, ham buyruq ma'nolari mavjud. Eski o'zbek tilida buyruq-istak mayli ko'p bo'lib, ular quyidagicha hosil bo'ladi: I shaxs birlik formalari:

-(a)yiun/a'yin. Bu forma barcha davrlarda keng qo'llangan:

Kuchum yetmishcha ko'p xizmat qiulayiun (MN).

-(a)y/(e)y. XIV asrdan keyingi yodgorliklarda qo'llanadi: Gul keldi yuzun davriudakim, husn satay deb (Lugf.).

-g'ayiun/gayin//g'ayium/gayim. XV asrdan oldingi yodgorliklarda uchraydi: Kimga degayim nechuk qiulayium, men buyla yiuraqda, ul yaqiunraq jandiun (Sayfi Saroyi).

-(a)yiun/(a'yim. XV asrdan oldingi davrlarda qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda esa ayrim yodgorliklarda ba'zan uchrab qoladi: Men qariundashlarium birle kenashayim (Rabg').

Bundan tashqari, «Qissasi Rabg'uziy», «Tafsir», «Xisrav va Shirin» asarlarida -g'am/ga'm affiksi ham I shaxs buyruq-istak mayli formasini hosil qilgan: Fazl **qiulg'am** va ana artuq **bergam** (Taf.).

I shaxs ko'plik formalari. Buyruq-istak maylining I shaxs quyidagi affikslar bilan hosil qilingan:

-g'alium/galim,-g'aliun\galin-(y)alium/(y)a1im.

Bu affikslar XV asrdan oldingi davr yodnomalarida uchraydi: Ey rabb, bizge farman bergil, ko'kka **ag'g'alium** (Taf.).

Bu affiks ba'zan lab unlisi bilan -alum/alum formasida ham keladi: Bu er ulug' so'z so'zlayu turur, **ketalum** tedilar (Rabg').

-ga'li'gali. XVI-XVII asr yodnomalarida uchraydi: Seni telmurtub aniu **tutmag'aliu**

a)liun/(a)lin. XVIII asrgacha bo'lgan yodnomalarda uchraydi.

(a)liu/(e)li affiksli forma XV-XVII asrlar uchun xarakterli bo'lib, bu davr yodgorliklarida buyruq-istak mayli I shaxs ko'plik ma'nosini ifodalovchi asosiy forma sifatida keng qo'llangan: Emdi so'znin asliug'a shuru' **qiulaliu** (Nav.MQ).

-(a)li'q/(e)lik. XIV asrdan boshlab qo'llanadi; Xasmluq qiulsa, **qiulaliuq** fani (ShN). O'zimizni ahvaliumiuzniu **alayiug** (Sh.turk).

-(a)yli'q/(d)yluk. XIX asrdan boshlab keng qo'llana boshlagan: **Beraylik** ikkimiz ham aqa lvshker.

II shaxs birlik formalari. Buyruq-istak maylining II shaxs birlik ma'nosi eski o'zbek tilida asosan **g'iul/gil\qiul/kil** affikei bilan hosil qilingan forma orqali ifodalangan: **Eshitkil** emdi ham bir hush hikayat (MN).

Buyruq-istak maylining II shaxs birlik formasi eski o'zbek tilida -g'in/gin\qiul/kil affiksi bilan ham hosil qilingan. Bu affiks -g'iul/gil/-qiul/kil affiksining fonetik varianti bo'lib, nisbatan keyingi davrlarda paydo bo'lgan turkiy tillarda buyruq-istak maylining II shaxs birligi ko'pincha affikssiz qo'llanadi, ya'ni formal jihatdan fe'l o'zagiga to'g'ri keladi. Eski o'zbek tilida ham keng kuzatiladi: Taqiu yuz miun altun **keltur**(Rabg').

She'riy asarlarda buyruq-istak mayli II shaxs birligi ba'zan -u/-y affiksi bilan qo'llanadi. Bu hol Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro she'rlarida uchraydi: Ey saba, avvara ko'nglum har yan baru. Axtarurda tapsan ul ko'nglumki, majnun shivadur//Har nechuk bolsa adam sahrasiu sariu **bashqaru**.

Misollardagi **baru**, **axtaru**, **bashqaru** fe'llari **borgin**, **axtargin**, **boshqargin** ma'nosini ifodalaydi.

Buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik formalari.

Eski o'zbek tilida buyruq-istak maylining II Shaxs ko'pligi uchun quyidagi formalar qo'llangan.

Bu forma eski o'zbek tilida nisbatan kam qo'llangan: Ahabab, yigitlikni g'animat **tutungiz//0'zni** mehnatiudiun **qorqutuiuz** (Nav.MQ)

-nlar/nlar (undoshdan keyin: **-iuniuzlar/inizldr**) affiksi bilan yasalgan forma ham eski o'zbek tilida kam qo'llangan: Atayi haqiu and **istanizler** (Atoiy). Faryad Shiuliub aytiub turur: meni **o'tkazinizler** teb (Sh.tar.).

III shaxs formalari. Buyruq-istak maylining III shaxs birlik formasi eski o'zbek tilida **-sun/sun** affiksi bilan hosil qilingan (**barsun, kelsun**), ko'plik formasi esa birlik formasiga **-lar/la'r** affiksini qo'shish bilan hosil bo'ladi.

lar, kelsunlar). Bu affiksning **-siun/sip** formasi o'tmishda ugu³ va qipchoq, guppasidagi turkiy tillar uchun xarakterli bo'lib, o'zbek tilida asosan XIX asrdan boshlab uchraydi.

Alisher Navoiy asarlarida buyruq-istak maylining III shaxs birlik ma'nosi fe'l negiziga **-dik** qo'shilishi bilan ham ifodalangan. Bu affiks faqat yumshoq, variantda bo'lib, singarmonizm qonuniga bo'ysunmaydi: Chekibtur sa'y etib bispar-bispar//Yudik bashtiun aySh ziShar-ziShar.

Keltirilgan misollardagi **pudik, aldik, saldik** fe'llari **yuvsin, olein, solsin** ma'nosini ifodagidagi formasining qo'llanishida eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q.

Shart mayli affiksi eski o'zbek tilida **-sa/sa'** affiksi bilan shakllangan: **barsa, kelse** kabi. Bu affiks qadimgi turkiy tilda **-sar\sa'r** variantida qo'llangan: **barsa, kelsa** kabi.

Shart mayli formasiga shaxs-son qo'shilishi quyidagicha bo'lgan:

1. Shart mayli affiksi **-sar/sar** affiksi bilan to'la tuslovchilar qo'shilgan: **barsar-men kelsar-sen, barsar-biz** kabi.

2. **-sa/sa'** affiksli shart mayli fe'lga shaxs-son affikslarining qisqargan variantlari qo'shilgan: **barsam, kelsam, barsalar** kabi. XI-XIV asrlardagi ayrim yodgorliklarda to'la tuslovchilar ham qo'shilgan: **barsa-men, kelsa-sen** kabi.

Shart maylining analitik formalari:

-sa/sa' erdi: Tapsam erdikim, nedur andiun murad (Nav. LT).

-di/di'//ti/ti' ersa: Qo'y dum erse bu mashaqqat janiuma (Nav.LT).

-mi'sh/mish ersa. Kel, menin bag'riumniu ko'r, yuz para bir dagiuda.

Savol va topshiriqlar:

1. Mayl deb nimaga aytiladi?
2. Zamon tushunchasiga izoh bering.
3. Eski o'zbek tilidagi tuslovchilarshning guruhlari va xususiyatlarini aytib bering.
4. Buyruq-istak maylida qaysi affikslar ishtirok etadi?
5. Shart mayli formalarga manbalardan misol keltiring.

Tayanch tushunchalar:

Mayl - ish-harakat (holat)ning real voqelikka munosabatini bildiradi.

Zamon- ish-harakatning nutq so'zlanib turgan paytga munosabatini bildiradi.

Tuslanish-fe'lning shaxs-son affikslari bilan o'zgarishi va paradigma hosil qilishi.

Buyruq-istak mayli-bir paradigma hosil qiluvchi va buyruq, semasi yetakchi bo'lgan fe'l mayli turi.

Shart mayli - bir paradigma hosil qiluvchi shart semali fe'l mayli turi.

Eski o'zbek tilida mayl va zamon formalari(davomi)

Reja:

1. Aniqlik mayli. O'tgan zamon fe'llari.
2. Hozirgi va kelasi zamon fe'llari.

Aniqlik maylida har uchala grammatik zamon mavjud: o'tgan zamon, hozirgi zamon, kelasi zamon. Aniqlik maylidagi har bir zamon bir necha formani o'z ichiga oladi va bu formalar shu zamon chegarasida turli ma'no ottenkalarini ifodalashga xizmat qiladi.

O'tgan zamon fe'llari. O'tgan zamon fe'li tuzilishi jihatidan dastavval quyidagi ikki guruhga bo'linadi:

1) o'tgan zamon fe'lining sodda (sintetik) formalari;

2) o'tgan zamon fe'lining analitik formalari. Shuni aytish lozimki, o'tgan zamon fe'llari -di/di'/ti/ti' affiksli fe'l formalari va fe'ning sifatdosh, ravishdosh shakllariga tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi.

O'tgan zamon fe'lining sodda (sintetik) formalari eski o'zbek tilida quyidagicha hosil qilinadi:

-di'/di//ti'/ti affiksli forma. Bu forma eski tilining barcha davrlarida keng qo'llangan va u ushbu affiksga qisqargan tuslovchilarni qo'shish bilan hosil qilingan: Yelchi bu so'zlarnin barchasiun aytdiu (Sh.tar.).

Tuslanish paradigmasi: (bardi'm, bardi'n, bardi'//barduq, bardi'ni'z, bardi'(lar).

-mi'sh/mish affiksli forma ham turkiy tillarda qadimdan faol qo'llangan bo'lib, eski o'zbek tilida ham ancha keng iste'molda bo'lgan: Arukniu ul tash uskundv yolda unutmush-men (Rabg.).

-duq/duk affiksli forma. O'tgan zamon sifatdoshining -duq/duk affiksli formasi qadimgi yodgorliklar tilida keng iste'molda bo'lib, o'tgan zamon fe'li vazifasida qo'llangan. Bu sifatdosh o'tgan zamon fe'li vazifasida XIII-XIV asrlarga oid yodgorliklardan «Tafsir»da ham qo'llangan bo'lib, unga ko'pincha turli holat fe'li qo'shib kelgan:

Munda aytur ciuldium teb, valekin ciulmaduc turur, %ech koz

andag kormvduk tururlar, hech kvcul aniuc-dek sanmaduc bolur.

-gan/g'an//qan/ka'n affiksli o'tgan zamon sifatdoshining o'tgan zamon ma'nosida qo'llanishi asosan XIII-XIV asrlardan boshlab kuzatiladi.

-b(i'b/ib/ub/u'b) affiksli ravishdosh asosida yasalgai o'tgan zamon fe'li. Bu fe'l shakli eski o'zbek tilida quyidagicha uch xil qolipda qo'llangan:

a) bari'b turur-men. Bu forma asosan XV asrgacha qo'llangan bo'lib, ba'zan XV asrga oid yodgorliklarda uchraydi: Qachan ko'rdilar ani'kim, va'da qi'li'b tururlar (Taf.);

b) bari'btur-men/bari'bdur' Men. Uning qo'llanishi XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab kuzatiladi: Bo'lubtur-men bu kun beganalar-dek (Atoiy).

v) bari'b-mei tipidagi forma XV asrdan boshlab keng qo'llangan: Bag'ayat ko'nlumizni shad etib-sen (Nav. FSh).

O'tgan zamon fe'lining analitik formalari.

Eski o'zbek tilida o'tgan zamon fe'li analitik formalarining quyidagi turlari qo'llangan:

-mi'sh/mish erdi. Bu forma eski o'zbek tilida XV asrga qadar keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda kam uchraydi: Bir kun Ismail avqa barmiush erdi, Ibrahimniu ko'ra keldi (Rabg').

-g'an\gan/qan//kan erdi. Bu forma XIV asrdan boshlab kuzatiladi: Astrabadda aytqan ikki matlai tug'enmay qalg'an erdi (Nav.MN).

-di'/di//ti'/ti erdi. Bu forma qadimgi yodgorliklar tilida keng qo'llangan, eski o'zbek tilida XV asrga qadar keng iste'molda bo'lgan: Anlar qachtiular erdi, malik Daqyunus yariun bildi qachmiushlariuniu (Taf.).

-duq/duk erdi. Bu forma XII-XIV asrlarga oid yodgorliklardan «Tafsir»da ancha keng qo'llangan: Men butlarni' ko'rmaduk erdim, turdum, Makkaga bardium, ko'rdu.

-b turur erdi formasi XII-XIV asrlarda keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlarda uchramaydi: Sizga nazara qilib turur erdim (Rabg').

-a/e(y)turur erdi, -a/d(y)dur erdi. Bu formalar bir fonemaning ikki xil varianti bilan farqlanadi, xolos.

XII-XIV asr yodgorliklarida bu formada -a/a'(y) affiks bilan birga, -u/u,-yu/yu,-ya/ye affiksi ham ishtirok etgan. Bir o'g'lan bila kelu turur erdim (Rabg').

Hozirgi o'zbek tilidagi -yap,-yotir,-yotib ravish turkumining boshqa mustaqil so'z turkumlaridan farqlovchi o'ziga xos belgisini tashkil etadi. Gapda ravishlar boshqa so'zlar bilan bitishuv yo'li bilan bog'lanadi. Ayrim ravishlarning tarkibidagi kelishik affikslari esa o'zining grammatik xususiyatini yuqotgan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ravishlarning va ravish ma'nosida qo'llanuvchi so'zlarning ma'lum qismi boshqa sistemadagi tillardan o'zlashtirilgan. Bunday so'zlarning ko'pchiliga eron tillariga, ayrimlari arab tiliga mansub.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan ravishlarning asosiy qismi yasama so'zlardan iborat bo'lib, ular morfologik va sintaktik usullar bilan hosil bo'lgan.

-cha/cha' affiksi bilan yasalgan ravish ish-harakatning holati, miqdori, darajasi kabi ma'nolarni ifodalaydi yoki biror harakat belgisining boshqa harakat belgisiga o'xshashligini ko'rsatadi. Bu affiks turli so'zlarga qo'shilib ravish yasaydi:

1. Otga qo'shiladi: Alar ham turkcha ayturlar (Nav.ML).

2. Kishilik va ko'rsatish olmoshlariga qo'shiladi: Dunyada bar-mu eken mencha yoman.

-tek/dek affiksi o'xshatish, qiyoslash kabi ma'nolarni ifodalovchi ravish yasaydi: Sakkokiy kez yashiun paz yamguriu-tek yagdurur (Sakk.).

-la/la' affiksi payt ma'nosidagi otlarga, asosan, tac> tun so'zlariga qo'shilib payt ravishi yasaydi.

-a'na affiksi otga qo'shilib, o'xshatish, qiyoslash ma'nosidagi ravish yasaydi. O'zbek tiliga bu forma eron tillaridan o'zlashtirilgan: Seni men elturur-men, teb ayttiu turkana (Sakk.). ---an affiksi eski o'zbek tilida kam iste'molda bo'lgan: Ulugliugu taxminan on qariu bolg'ay (BN).

Sintaktik usul bilan ravish yasalishi bo'yicha eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili o'rtasida deyarli farq yo'q. Qo'shma ravishlar quyidagi so'zlar ishtirokida hosil bo'ladi:

1. Bir so'ziga payt, makon va shunga o'xshash ma'nolarni bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Meni bir yerda muqim etkusidur (ShN).

2. Har belgilash olmoshiga payt yoki makon bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Har kun salamga barur erdim (Taf.).

3. Ul, bu, oshal kabi olmoshlarga payt yoki makon bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Ko'nlum ul yan tartadur (Lutf.).

4. Hech, qay olmoshlariga payt yoki makon bildiruvchi so'zlarni qo'shish bilan: Hech zamanda hech kim eshitkan va ko'rgan yofpur (Sh.tar.).

Eski o'zbek tilidagi ravishlarni ham ma'no jihatdan kuyidagicha tasnif qilish mumkin:

1. Holat ravishlari: ahista, ravan, asan, agah, turkcha, ashiuqana.

2. Payt ravishlari: tunld, hargiz, hamisha, dambadam, har dam, har lahza, avval, hala.

3. O'rin ravishlari: har sariu, bu yer, bunda, anda.

4. Daraja-miqdor ravishlari: az, ko'p, burgutcha, mencha, ulug'cha, g'ayat, bag'ayat.

Taba, tabaru. Bu ko'makchi XV asrgacha iste'molda bo'lgan, ish-harakatning yo'nalishini bildiradi: Falastin taba barur boldiular erso, yolda ajayibatlar ko'rdiler (Rabg').

Tegi ko'makchisi XV asrgacha bo'lgan yodgorliklarda uchraydi, ish-harakatning payt yoki o'ringa nisbatan chegarasini bildiradi: Qiuyamatka tegi aram qiulg'ap (Xisr. Shir.).

Tegru (degru) ko'makchisi ham ish-harakatning paytga yoki uringa nisbatan chegarasini bildiradi: Uch yiulga tegru tShsil ciuldium (Furq.).

Funkcional ko'makchilar. Funkcional ko'makchilar ham xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, uch guruhga bo'linadi: a) ot-ko'makchilar; b) ravish-ko'makchilar; v) fe'l-ko'manchilar.

On: Fatima taqiu tekmdleri oniunda birer etmek qoydiu.

Ich: Shah Malik el ichige keldi (Sh.tar.).

Orta: Baliuq anda tirildi, suv ortasiuna kirdi (Taf.).

Ara: Yaman katib manzili qalamdaniu-dek chah ara bolsun (Nav. MQ.).

Ust: Andiun soc Kashmir ustige yurdi (Sh.tar.).

Bash: Chah bashiuda qoydiu bir kishini (Nav. SS).

Ast: Menim qudratium astiunda Shalgap-siz (Taf.).

Tub: Biregu ul tam tubindv kenerdv ul Shav suv tamdiu (Rabg.).

Babiuda: Samarcandiun cachiub kelgen kishi babiuda svzler bitilib erdi (Nav. Mnsh).

Shu bilan birga, eski uzbek tilida haqida, taraf, tegra, jihatiudiun,

kabi ot turkumiga oid so'zlar funkcional ko'makchi vazifasini bajargan. Ayniqsa, xizmat so'zining semantikasi o'ziga xos bo'lgan, ya'ni o'zbek tilidagi old ko'makchisi ifodalagan ma'noni ifoda qilgan.

Son: Zulayha Yusufni zindanga salmiushtan so'ng zindan qapug'iuna barur erdi (Rabg.).

Sonra: Yana bir neche cadam bargandiun sonra shayx muridga pana ayttiu (Nav. MK).

Beri: Andiun beri bu badiyaniu «Hadarvesh» derler (BN).

Savol va topshiriqlar:

1. Hozirgi o'zbek tili va eski o'zbek tilidagi ko'makchilarni qiyoslab chiqing, ulardagi fonetik o'zgarishlarni izohlang.
2. Bog'lovchilarni sanab ko'rsating, ularning qo'llanish xususiyatlariga e'tibor bering.
3. Yuklamalarning ma'no va vazifalarini izohlab bering.

Tayanch tushunchalar: Ko'makchilar - ot yoki otlashgan so'zning fe'lga tobeligini ta'minladigan so'z turkumi.

Sof ko'makchilar - aynan ko'makchilardir.

Funkcional ko'makchilar - aslida boshqa so'z turkumiga oid bo'lib, funkcionallik jihatdan ko'makchilarga transpozitsiyalashgan so'zlardir.

Bog'lovchilar-gap va gap bo'laklarini bog'lashda qatnashadigan yordamchi so'z turkumidir.

Yuklamalar -atash vazifasini bajarmaydigan, lekin voqelikni (modal) ifoda qiladigan yordamchi so'z turkumidir.

Modal, undov va taqlidiy so'zlar

Reja:

1. Eski o'zbek tilida modal so'zlarning qo'llanilishi.

2. Undovlar.

Taqlidiy so'zlar.

Ma'lumki, modal so'zlar so'zlovchining aytilayotgan fikrga turli qo'shimcha munosabatini ifodalaydi. Eski o'zbek tilida quyidagi modal so'zlar qo'llangan:

Magar: Magar el aniu mayparast etkvy//Raziuniu aqlagay chu maet etkey (Nav.SS).

Balki (balkim): Derlerkim, she'rg'a andaq mash'ufdurkim, kunda on gazal, balki artuq aytur ermish (Nav.MN).

Mabada: Ki anda Avliya haja mabada, otiurg'an bolsa, qiulma ashkara (Furq.).

Basharti: Hech bir sormasmu-di', nakam davranlar o'tar//Qullari' ichra basharti e'tiubarium bar erdi (Muq.).

Bavujudi: Bavujudi, bu jamal ister vafasiundiun ko'nul (Atoiy).

Shuningdek, mavjud, lozimlik, nomavjudlik va shu kabi ma'nolarni bildiruvchi bar, yoq, lazium, kerak, darkar, demak va boshqa modal so'zlar ham faol qo'llangan.

Eski o'zbek tilida iste'molda bo'lgan undovlar juda kamchilikni tashkil etadi. Bu undovlarning bir guruhi so'zlovchining tinglovchiga murojaati, xitob qilish, fikrni jalb etish kabi ma'nolarni ifodalaydi.

-Ya undovi XII-XIV asrlarga oid yodgorliklarda keng qo'llangan bo'lib, keyingi davrlar uchun xos emas. Misollar:

Ya Abulhasan, babamni dafn qiuldiniuz-mu?(Taf.).

Hay: Ko'zun karashma bila, hay yazuqliu Sakkakiy//Seni men o'lturur-men, teb ayiuttu turkana (Sakk.).

Fikr qaratilgan so'zga -i unlisi qo'shilishi bilan murojaat qilish, xitob qilish kabi ma'nolar ifodalanadi. Bu hol she'riy asarlar tili uchun xos bo'lgan: Dilbar, sensiz tiriklik bir balayi jandur (Nav. MN).

Quyidagi undovlar so'zlovchining his-hayajoni, taajjublanishi, afsuslanishi kabi ma'nolarni ifodalashga xizmat qiladi:

O'zbek tili yozma yodgorliklarida kam bo'lsa-da, so'zlar ham qo'llangan, lekin ayrim adiblar ijodida taqdid qilingan so'zlar uchraydi.

Ayniqsa, Munis ijodida taqlidiy so'zlar badiiy ega bo'ldi va qofiya yaratishda ham foydalanildi.

Savol va topshiriqlar:

1. Modal so'zlarning yuklamalardan farqi nimada?

2. Undovlarga manbalardan misollar keltiring.

3. Manbalardan taqlidiy so'zlar va ular so'zlar topib, daftaringizga yozib oling.

Tayanch tushunchalar:

Modal so'zlar – so'zlovchining o'z fikriga munosabatini hamda fikrni tasdiqlash, inkor etishni ifodalaydigan yordamchi so'zlar.

Undov so'zlar - his-tuyg'uni, haydash-ifodalovchi so'zlar.

Sintaksis

Reja:

1. Tarixiy sintaksis haqida ma'lumot.
2. So'z birikmasi.
3. Gap bo'laklari.

Qadimgi turkiy til va so'nggi davrlar tilining sintaktik tuzilishi bilan hozirgi zamon tili sintaktik tuzilishini qiyoslar ekanmiz, o'zbek tili sintaksisida ham jiddiy ko'rish mumkin. Morfologiya va leksikada bo'lgan o'zgarishlar tufayli ro'y bergan. Masalan, vosita kelishigining iste'moldan chiqishi so'zlarning boshqaruv munosabatini o'zgartiradi va hol doirasini kengaytiradi. Sintaksis taraqqiyotidagi ikkinchi omil - boshqa tillarning ta'siridir. Tarixda o'zbek tiliga, ayniqsa, fors-tojik tilining ta'siri sezilarli bo'lgan. Bu tilning ta'siri bilan yangi so'z birikmalari, ergash gaplar vujudga keldi.

So'z birikmasi. Ma'lumki, so'z birikmalari ikkiga bo'linadi: tobe birikmalar, teng birikmalar.

Teng birikmalarda so'zlar o'zaro teng munosabatga kirishsa, tobs birikmalarda so'zlar o'zaro tobe-hokim munosabati **orkali**

guruhlanadi Tobe birikma tarkibidaga bosh va ergash so'z vositalar bilan boshanishiga qarab, uch turga boShqaruv, moslashuv, bitishuv.

BoShqaruv munosabatida ergash so'z bosh so'zning talabi bilan biror grammatik formada ikki turi mavjud; kelishikli boshqaruv va ko'makchili boshqaruv. Kelishikli boShqaruvda bosh so'z va ergash so'z o'zaro tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi yordamida bog'lanadi. Ko'makchili boshqaruvda bosh so'z bilan ergash so'z ko'makchilar yordamida munosabatga kirishadi.

Moslashuvli birikmada bosh so'z bilan ergash so'z o'zaro

qaratqich-qaralmishda moslashadi:...ul navahanin cheriki bile..(BN).

Bitishuv munosabatiga kirishgan so'zlar faqat ohang yordami bilan bog'lanadi. Bunday munosabat sifat bilan ot, son bilan ot, olmosh bilan ot o'rtasida bo'ladi. Ottiuz - qiurq barg shaxiun uchida bir yerdin-oq irikrak panja uradur (BN).

Izofa. Izofa ikki otning aniqlovchilik munosabatiga kirishuvidir. Izofa arab va fors tillariga xos bo'lib, turkiy tillardagi moslashuvli birikmaga ekvivalent bo'la oladi. O'zbek tili leksikasining katta qismini arab va fors so'zlari tashkil etgani uchun bu tillardan izofiy birikmalar ham juda ko'plab o'zlashgan. Misollar: Haki pay, abi hayvan (Lutf.).

Arab va fors tillaridagi aniqlovchi-aniqlanmishning joylashuvi bilan o'zbek tilidagi aniqlovchi-aniqlanmishning o'rinishuvi o'rtasida jiddiy farq mavjud. Arab va fors tillarida avval aniqlanmish keyin aniqlovchi kelsa, o'zbek tilida avval aniklovchi so'ng aniqlanmish keladi.

Gap bo'laklari. Ma'lumki, gap bo'laklari gapni tashkil qiluvchi so'z shakllari, birikmalari va boshqa sintaktik birliklarning tarkibiy va ma'no xususiyatlariga ko'ra farqlanadi. Bunda tarkibiy xususiyat tushunchasi gap bo'laklarining ifodalanishi, ularning gapdaga boshqa sintaktak hodisalar bilan bog'lanishi va sintaktik mavqe tushunchalarini o'zida birlashtiradi, ular ma'lum bir ma'noni tashishga xizmat qiladi.

Bosh bo'laklar. Ma'lumki, ega fikr ob'ektini, nutq, predmetini ko'rsatuvchi bosh bo'lakdir. An'anaviy tilshunoslikda gapning harkim bolaga ega deb e'tirof etiladi. «ega ikki sostavli gapning bosh bo'laklaridan biridir: u hokim sostavning grammatik markazi, shu sostavdagi bo'laklarga, shuningdek, tobe sostavdagi bosh bo'lakka - kesimga ham hokimdir. ega absolyut hokim holatdagi bo'lakdir. U gapdagi fikr, hukm o'ziga qaratilgan predmetning - nutq, predmetining nomidir. ega harakatni bajaruvchi yo qabul qiluvchi shaxsdir yoki kesim ifodalagan holat, yo belgi qarashli predmet» (G'ulomova A., Asqarova M. Hozirgi zamon o'zbek adabiy tili. Sintaksis. T., 1987, 77).

Keyingi yillarda gapning shakliy tomoni bilan bir qatorda, uning mazmuniy tomonini o'rganishga ham jiddiy e'tibor berilmoqda, ya'ni tilshunoslikda mazmuniy sintaksis degan yangi yo'naiish yuzaga keldi. Bu borada A.Berdialiev, R.Sayfullaeva,

A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Ahmedov, S.Solixujaeva, M.Abuzalov va boshqalarning tadqiqotlarini ko'rsatib o'tish joiz. Bu tadqiqotlarda gapning bosh bo'laklari xususida ham yangicha qarashlar paydo bo'ldi. Bu, ayniqsa, N.Mahmudov, A.Nurmonov, M.Abuzalovalarning ishlarida o'z ifodasini topdi. Bu qarash bo'yicha o'zida predikativlikni aks ettiradigan, "gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi bo'lak kesimdir. Kesim gapning markaziy bo'laki bo'lganligidan butun tavsifi-grammatik kategoriyalari: tasdiq-inkorlik, shaxs, zamon, kommunikativ maqsad va hokazolar kesimga qarab belgilanadi. Kesim gap qurilishida uyushtiruvchilik rolini o'ynaydi. To'g'ri, kesim haqidagi bunday fikr-mulohazalar an'anaviy tilshunoslikda ham bor. Jumladan, A.G'ulomov shunday yozadi: «Kesim ega bilan o'zaro bog'langan bo'lib, gapning uyushtiruvchi markazlaridan biridir: u hukmni ifodalovchi, gapning asosiy belgilarini (modallik, zamon va shaxsni) - predikativlikni ko'rsatuvchi eng muhim bo'lak bo'lganligidan gapning mazmunini, strukturasi, xarakterini belgilashda katta rol o'ynaydi, ega nutq, predmetini-temani (gapning nima to'grisida borishinigana) bildiradi, shu haqda nima deyilishini, xabarni, xarakteristikani kesim bildiradi» (G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi zamon gili. Sintaksis.T.,1987, 84). Shuningdek, bu asarda kesimning gapdagi eng zaruriy bo'lak ekanligini e'tirof etiladi, gapning shakllanishida kesim muhim **rol** o'ynashi ta'kidlanadi: «Gapni maydonga keltirish, fikrni ifodalash jihatidan kesimning gapdagi ahamiyati juda kattadir: u kommunikaciya (aloqa - aralashuv, xabar berishga) asosiy vazifani bajaradi. Gapda kesimning ayrim bo'lak sifatida ifodalanmay qolishi kuchli sezilib turadi. Demak, gap tushunchasi kesim tushunchasi bilan juda zich bog'langandir. Predikativ aloqaning ko'rsatkichlari, odatda, kesimda bo'ladi» (G'ulomov A., Asqarova M., yuqoridagi asar, 1987, 84).

Ma'lumki, gapning xarakterli belgilaridan biri predikativlikdir. Demak, kesim predikativ aloqaning **muhim** ko'rsatkichi, gap tushunchasi bilan juda zich bog'langan ekan, u gapda hokim bo'lak hisoblanishi kerak.

Ega quyidagi ma'no xususiyatlarini bildiradi:

1. Harakat, holat va belgini bildiradi: Hamul besh-on kunde abtar devanani bozaxanada pana **vir vzidek abtar** boyniuni chapiub vldurdi (Nav.XM).
2. Ish-harakat ob'ektini bildiradi: Vazirga bu **xabar** yetishti (Nav.TMA).
3. Ish-harakatning o'rnini bildiradi: Va ul hazratniun **mubarak murnadi** Jom vilayatiuda Jarjud qasabasiudatur (Nav.MN). ...
4. Ish-harakat yoki belgining paytini bildiradi: Va **lalashniuc zamani** besh yuldiun juzviy Oksukdur (Nav.TMA). Tarkibiga kura ega **sodda va murakkab** turlarga bo'linadi.

Sodda ega bir so'z shakli bilan ifodalanadi

Murakkab ega bir tushunchani ifodalovchi turg'unlashgan so'zlar birikmasidan iborat bo'ladi: Bu she'rga **uazrat Mahdumi Nuran** javab aptiubturlar (Nav.MN).

Kesim gap tarkibida muhim o'rin tutadigan bosh bo'lakdir, shuning uchun ham u sodda gaplarda muhim poziciya tutadi. Kesim tuzilishi va ifodalanishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

Sodda kesim bir so'z shakli bilan ifodalanadi. Sodda kesimlar kdysi suz turkumi bilan ifodalanishiga qarab **sodda fe'l kesim va sodda ot** kesimlarga bo'linadi. Sodda fe'l kesimlar fe'l, uning sifatdosh va ravishdosh shakllari bilan

Ifodalanadi.

Sodda ot kesimpar fe'ldan boshk,a suz turkumlari bilan ifodalanadi: Yalgan apt^uchiu **gaflatdadur** (Nav.MQ). Ul ham **Andiujpndiundur** (Nav.MN).

Murakkab kesimyaar bir necha so'zlardan iborat bo'ladi. Ular ham sodda kesimlar kabi murakkab fe'l kesim va murakkab ot kesim

Murakkab fe'l kesim adabiyotlarda **sostavli kesim** deb ham yuritiladi. Murakkab fe'l kesimlar asosan kumakchi suz kushilmasidan iborat buladi.

Murakkab ot kesimlar ot+fe'l va ot+bog'lama nushilmalaridan iborat buladi: Va Shamda alarga kop muridlar **payda boldiular** (Nav.NM). Jami` darveshler **uaziur grdilar** (Nav.NM).

eski o'zbek tilida ham xuddi hozirgi o'zbek tilidagidek, ot kesimlar tarkibida **-tur, -men, -siz, -biz** kabi

To'ldiruvchi. To'ldiruvchi gapning **uzviy** bo'laklaridan bo'lgan ikkinchi darajali bo'lakdir. To'ldiruvchi uchun asosan ot ml olmosh turkumi ifoda ashyosi bulib xizmat qiladi.

Vositasiz to'ldiruvchi tushum kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Ular quyidagi so'z turkumlari bilan ifoda qilingan:

I. Ot bilan ifodalangan: Bu zalimlar **mulkni** barbad (Nav.MYu-Olmosh bilan: Jamiki aniu kvrdiLvr (Nav.MK,).

I. Fe'ning amaliy shakllari bilan: Ishleri **tal pchmshniu**, talamSh (Nav.MK,).

2. Olmosh bilan: **Alarda** bu hasad daim bar erdi (Nav.TMA).

3. Otlashgan sifat bilan: **Turkiy va far si da** tab'i yaxshiu tasarruf quyaur (Nav.MN).

Aniqlovchi. Aniqlovchilar ham ma'no xususiyatiga ko'ra ikki guru^ga bulinadi: **sifatlovchi aniclovchi** va **caratcich anShlovchi.**

Sifatlovchi aniqlovchilar biror bulakning belgisini a ifodalanadi:

Savol va topshiriqlar:

1. Teng va tobe asarlaridan 10 ta misol yozing.

2. Gap bo'laklarining har birig'a uchtadan misol yozing.

4. Eski o'zbek tili sintaksisi bilan hozirgi uzbek tili sichtaksisi urtasida kandy farkli tomonlar mavjud?

Tayanch tushunchalar:

Sintaksis -gap, gap bo'laklari, so'z bir-bilimlarni aks ettiruvchi grammatikaning bir bo'limi.

Gap - predikativlik va intonacion jihatdan shakllangan nutq va til birligi.

So'z birikmasi - kamida ikkita mustakil suzning grammatik aloqasi orqali murakkab mazmuni ifodalovchi sintaktik hodisa.

Bosh bo'laklar - ega va kesimdan tashkil topadi va fikr asosini anglatadi.

Ikkinchi darajali bo'laklar - aniqlovchi, to'ldiruvchi, xoldan iborat bo'lib, sodda gaplarni yopiq, gapga aylantiradi va uning tarkibini murakkablashtiradi. Fikrning nisbatan to'liqligini ta'minlaydi.

Bir bosh bo'lakli gaplar

Reja:

1. Bir bosh bo'lakli gaplar bo'yicha nazariy ma'lumot.

2. Eski o'zbek tilida bir bosh bulakli gaplarning qo'llanishi.

Bir bosh bulakli gaplar ikki bosh bulakli gaplardan kura nutkiy tejimli sintaktik tuzilmadir. Bunday gaplar biron hodisa yoki uta ahamiyatli bulgan axborot (xarakat, holat, belgi, predmet va hodisalar)ni aktuallashtiradi. Bu esa ikki bosh bulakli gaplar singari tarkibiy va ma'no xususiyatlarni ifoda k^liShda tilda teng xizmat k,ila olishini kursatadi.

Turkiy tillarda ham bir bosh bo'lakli gaplar til taraqiyotining barcha davrdariga xos bo'lgan sintaktik hodisadir.

Bir bosh bulakli gaplar turkiy tilshunoslikda ancha mukammal tadvik; kilingan, lekin ularning ichki tasnifida xar xilliklar uchraydi. I.Jakipov esa lasiz gap, egasiz shaxsli gap, shaxsi noanik egasiz gap, shaxsi umumlashgan egasiz gap kabi turlarga ajratadi (Jakiupov)59, 246), lekin kozok, tilshunoslari bir bosh bulakli gaplar sirasida shaxsi anik, gapni sanab utmaydilar va shaxsi noanSh hamda shaxssiz gdplarnilina k,ayd kiladilar, shuningdek, undov gap, undov gap tiplarini bir bosh bulakli gap sifatida karamaydilar (Qarang: Qozoq tilining grammatikasi, 1967, O'zbek tilshunosligida ham R.Abdurahmonov, A.G'ulomov, Asqarova M. A. Safoev A. X. Sulaymonov, S. Usmonov, I. Rasulovlarning tadqiqotlarida bir bosh bo'lakli gaplar va ularning nazariy asoslari yoritib berilgan.

Ba`zi adabiyotlarda bunday gaplar kesim orqali ega anglashilib turganligi uchun ikki sostavli gaplarga, ba`zi adabiyotlarda esa tuli siz gaplarga ham kiritiladi. Lekin aksariyat adabiyotlarda shaxsi aniq, gaplar sifatida e`tirof etiladi. R.Abdurahmonov ham bu tip gagsharni bir bosh bulakli gaplarning bir turi sifatida karamaydi (Abdurahmonov G., 1996).

Aksariyat adabiyotlarda shaxsi aniq, gaplarning kesimi birinchi va ikkinchi shaxsshaklida buladi, uchinchi shaxs shaklidagi kesimlar esa shaxsi noma`lum gaplarga xos.

A.Eulomov shunday yozadi: «shaxsi anik, bir sostavli gap uchun kesimning birinchi va ikkinchi shaxsformasida kelishi kup uchraydi»

Ma'lumki, birinchi, ikkinchi va uchinchi shaxsolms uz ma`nosi bilan bir-biridan farqladi. Birinchi va ikkinchi shaxs olmoshlari insonni kuzda tutadi, uchinchi shaxsolmoshi esa konkret

uchinchi shaxsdan tashsari, har qanday shaxs yoki predmetni ifoda qilishi ma'lum. Shunday ekan, uchinchi shaxsolmoshi konkret shaxsni ifodalaganda, birinchi, ikkinchi shaxsolmoshlari bilan umumlashkka ega buladi. Bu vazifada u olmoshi men, sen olmoshlari sirasida k, aralishi lozim. Shu ma'noda u olmoshining gapda kullanmasligi men, sen olmoshlarining kullanmasligi kabi sintaktik norma buladi. Shuning uchun bu tip gaplar eski uzbek tilida:

Shaxsi umumlashgan gaplar. Bunday gaplar mazmunan har uchala shaxsga taallukdi bulishi barcha adabiyotlarda aytiladi. `unday gaplar ikkinchi shaxsbirlikda kullanilishi bilan xarakterlanadi: MuvashshSh xabarniu chindur deb dostga ietkurme va biravniuc aybiu vace` bolsa, yuzige urma (Nav.MK). K,iula algancha ta`zim va adab binasiun y`Shma, va \urmat xilvatiudiun chiu^ma (Nav.MK}.

Shaxssiz gaplar. Bunday gaplarda ifodalangan ish-x;arakat ski biror holat bajaruvchining faol ishtirokisiz yuzaga chik.adi. Bunday gaplarda ega grammatik jixdtdan pfodalanmaydi; shaxsi noma`lum yoki shaxsi umumlashgan I aplardan farklangan \olda bunday gaplarning egalarini 1-iklab ham bulmaydi. Bunday gaplarning kesimlari majxul fetllar, majxul fe`l ma`nosida k,ullangan anik fe`llar

kositasida ifodalanadi. **Misollar: Va shavSh yuzidin bashtiun**

Shiuliub, Ka`bai maShsud **azmiuga** cadam uruldiu (Nav.Mnsh). Barcha salShiyatiun ushbu muammasiudiun Shsas ciulsa bolur (Nav.MN).

gaplarning kesimi -mac/-mj formali xarakat nomi bilan xam ifodalanishi mumkin: Ul kishini cutluc evdin tashcariu surmvk kervk (Nav.MK).

^ **Atov gaplar.** eski uzbek tilida atov gaplarning kullanish doirasi cheklangan. Ular, asosan, badiiy va didaktik asarlar tilida kullanadi.

Xozirgi uzbek tilida atov gaplarning turli tiplari kelib chivdi va k;ullanish doirasi kengaydi.

Savol va topshiriqlar:

1. Bir bosh bo'lakli gaplarni misollar asosvda tushuntirib bering.

2. **Shaxsi** anik gaplar bilan shaxsi noma`lum gaplarning kdnday farkli tomonlari bor?

Tayanch tushunchalar:

Bir bosh bo`lakli gap-gapda faqat kesim yoki kesim tarkibi bilan bog`langan.

Bog`langan qo'shma gaplar taraqqiyoti

Reja:

1. Boglangan qushma gaplar buyicha umumip ma`lumot.
2. K.iyoslash munosabatini ifodalovchi boglangan gaplar.
3. Payt munosabatini ifodalovchi boglangan gaplar.
4. Sabab-natija munosabatini ifodalovchi boglangan gaplar.

Tilshunoslikda boglangan k,ushma gaplarning ma`no jihatdan besh turi: k,iyoslash munosabati, payt munosabati, ayiruv munosabati, sabab-natija munosabati, izoxlash munosabati sanab utiladi va har bir turning formal-fammatik tomoni taadil kilinadi. Ayrim tadqiqotlarvda esa boglangan kushma gaplar orasidagi mazmuniy munosabatlar fikr yuritiladi, eski uzbek tilidagi matnlarda bunday gaplarni asosiy boglovchi vosita - va biriktiruv boglovchisidir.

Ma`lumki, **va** boglovchisi gapning uyushik bulaklarini xam, k,ushma gap tarkibidagi sodda gaplarni xam bir-biriga boglaydi. Xozirgi uzbek tilida bu boglovchi bilan kushma gap komponentlari sirasini davom ettirganda, birinchi va ikkinchi komponentni boglasa, keyingi komponent boshka teng boptovchi orkali yoki intonaciya ork,ali boglanadi. Boshkacha kllib aytganda, birinchi va ikkinchi komponentlarda bir teng boglovchi grammatik forma sifatida ishtirok etsa, kolgan komponentlar orasida boshk,a bir teng boglovchi grammatik forma sifatida ishtirok etadi. Bu stilistik jixatdan ravonlikni ta`minlaydi.

Va boglovchisining semantik doirasi eski uzbek tilida nisbatan ancha kengdir, u uyushik bulaklarda, ayniksa kushma gap kuchimidagi sodda gap kompenetlarinining turli mazmun munosbatlarini ifodalashda faol katnashgan. Buning asosiy sababi va boglovchisining eski uzbek tilida kullanish imkoniyatining kengligidir, eski uzbek tilida esa **va** boglovchisi takroran kullana beradi. Misol: Devaanlar uchun fe\$rist bitib erdiler va

birin mavsum bir ismga %iuliub erdilvr va bu ismga facir bais bolganiuniu dagiu iz%ar ciuliub erdilvr (Nav.XM).

Va bog'lovchisi uyushik, bulaklarni va gaplarni boglash bilan birgalikda, yangi gapning boshlanishini xam kursatadi. Demak, aynan mana shu xolat, ya'ni, va boglovchisining yangi gapning boshlanishini xam kursatishi ochik, strukturali boglangan k,ushma gaplarda sodda gaplarni istagancha davom eggirish imkonini bergan.

Sintaktik konstrukciyalar semantikasi xaklda suz yuritilganda, **modus** va **diktum** tushunchalariga tuxtalish lozim. Modus va diktum gaplarning semantik xususiyatini belgilab beruvchi tushunchalar xisoblanadi. Ma'lumki, diktum gapda asosiy fikr-vok,eaning ifodalovchisi sifatida tushunilsa, modus diktum vok,eaning sub`ektiv talkinidir. Modus va diktum sodda gaplarda kushma gaplarda ham mavjud buladi. Ayniksa, k;ushma gaplarda ularning aktuallashuvi uziga xos buladi.

Qo'shma gap tarkibidagi xar ikki denotativ vok,ea bir paytda sodir buladi: Bataxisis, «Kimyai saadat»din va shayx Azizi Nasafip... rasailin ham ta`rif Shiulurlar erdi va andiun sezlor nacl ciulurlar erdi (Nav.XSXA).

3. Sabab-natija mazmuni ifodalangan.

Sabab-natija munosabatining yuzaga kelishida fakat bog'lovchilar emas, balki sodda gaplar tarkibidagi ayrim bo'laklarning semantikasi muhim rol o'ynaydi: «Majolisun-najat» qasidasida.

Ma'lumki, hozirgi o'zbek tilida ammo boglovchisining uzaro oid bo'lgan sodda gaplarni bir-biriga bog'lashi tilshunoslar yumonidan e'tirof etilgan, lekin eski o'zbek tilida bu shakl »"shr-biriga zid bulmagan sodda gaplar tarkibida ham qo'llanadi.

I. Zid munosabatli qo'shma gaplarda: qo'shi bariuda yaxshiu tshatlar aytiub erdi, amma junun vaqtiuda bu baytniu kvp erdi (Nav.MN).

2. Semantik jihatdan zid bo'lmagan qo'shma gaplar tarkibida. Bunday gaplarda **amma** boglovchisi semantikasida zidlik tushunchasi bulmaydi, balki boglovchilik vazifasi saqlanib qolgan holda, **amma** so'zida ta`kid ma`nosi ham birga anglashiladi, lekin ot va uning substituti oppozitsiyasi ikki gap semantikasining bir-biriga aloqadorligini ta`minlaydi.

Mazmunan ketma-ket ro'y bergan ikki denotativ voqea teng mavqeda, payt munosabati ifodalangan. Mazkur gapning ikkinchi komponenti predikatida bo'ishlilik semasi aks etgan.

amma anda gahi bolur erdi (Nav.TMA)» misolida predikatda garchand bulishlilik shakli reallashgan bulsa-da, mazmunan

bulishsizlikni ifoda qiladi. Bir qarashda **amma** bog'lovchisi o'zaro zid mazmun munosabatidagi gaplarni bog'lagandek ko'rinadi, lekin qo'shma gapning umumiy mazmunida bir komponent mazmuni ikkinchi komponent mazmunini inkor etayotgani yo'q, ya'ni Damavandni bina qilganlkgi, unda gahi bo'lishiga qarshi qo'yilayotgani yo'q, boshqacha aytganda, ikkinchi gap birinchi gap mazmuniga zid emas, lekin gapda ziddiyati bo'lmagan **Damavand - anda** ot va olmosh (substitut) oppozitsiyasi mavjud.

Savol va topshiriqlar:

1. Qo'shma gapar bilan yoyiq sodda gaplar o'rtasidagi farqni tushuntirib bering.
2. Eski o'zbek tilida bog'langan qo'shma gaplar qanday bog'lovchilar yordamida bog'langan?
3. Bog'langan qo'shma gaplarga 10 (o'n) ta misol yozing.

Tayanch tushunchalar:

Bog'langan qo'shma gap - ikki predikativ asosdan **tarkib** topgan va teng bog'lovchilar bilan bog'langan hamda bir murakkab fikrni tashiydigan gap shakli.

Diktum - asosiy fikr-voqeani ifodalaydigan, gapning mazmuniy asosini ifodalovchi termin.

Modus - asosiy fikr yoki axborotning sub`ektiv yo'nalishi.

Ergash gapli qo'shma gaplar

Reja:

1. Ergash gapli qo'shma gaplar haqida nazariy ma'lumot.
2. Ergash gapli qo'shma gaplar tasnifi.

Ma'lumki, ergashgan qo'shma gaplarda ikki yoki undan ortiq sodda gaplar o'zaro hokim-tobelik munosabati orqali bog'lanadi. Ergash gap bosh gapga tobe bog'lanib, bosh gapdagi biror bo'lakni izohlab keladi. Bosh va ergash gap grammatik hamda mazmunan jips bog'lanib, yaxlit

birlikni tashkil etadi va umumiy bir fikrni ifodalaydi. Ular o'zaro fe'lning amaliy shakllari (sifatdosh, ravishdosh va shart fe'li), yordamchi so'zlar orqali munosabatga kirishadi. Ergashgan qo'shma gaplarning guruhlanishi ergash gapning bosh gapdagi qaysi bo'lakni izohlab kelishiga qarab belgilanadi.

Eski o'zbek tilida ham ergash gapli qo'shma gaplarning yuqoridagi turlari qayd qilinadi. Quyida ularni ko'rib o'tamiz.

Ega ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlab, to'ldirib keladi. Eski o'zbek tilida ega ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'langan.

1. Hozirgi o'zbek tilidagidek, fe'lning shart mayli formasi yordamida: har kim padshSh bolsa.

2. -r(-ar, -er, -ur, -ur) affiksli sifatdosh formasi yordamida: Ul chin svzni palganga catar, durriu saminni najasatSha atar (Nav. MK).

3. Fe'lnyng anikdik mayli formasi yordamida: Har kishi kim tiriklik manziuliuga kelibtur, axiur dunya gamxanasiudiun kechkusidur (BN).

Kesim ergash gapli qo'shma gaplar. Kesim ergash gap bosh gapning olmosh bilan ifodalangan kesimini izohlab, bosh gapga hozirgi uzbek tilvdagidek, -ki,-kim boglovchisi orkali bog'langan. Bosh gapning kesimi vazifasida ^ozirgi uzbek tilida shu olmoshi keladi. eski uzbek tilida esa ko'proq. bu, bular, ul_v andac kursatish olmoshlari qo'llangan.

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, to'ldiruvchi ergash gaplar bosh gaplardagi tuldiruvchi mavkei (poziciyasi)ning ma'nosini tuldirib keladi va bosh gapga -ki -kim shakliy vositasi orkali bog'lanadi.

Hozirgi uzbek tilida tuldiruvchi ergash gaplar bosh gapga fe'lnyng shart mayli yxakli, deb yordamchisi, -mi,chi,-ku yuklamalari va -ki boglovchisi yordamida boglanadi. eski uzbek tilida esa asosan -kSh-kim vositasida bog'langan.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi anikdovchi vazifasida kullangan ayrim suzlarning ma'nosini konkretlashtirib keladi. Anikdovchi ergash gap kupincha bosh gapdagi predmet belgisini uning xarakati yoki holatiga ko'ra aniqlaydi.

Ba'zan aniklanayotgan bulak shaklan ifodalanmasligi ham mumkin. Lekin mazmunan u tulik, anglashinaveradi: Andac

eshitildikim, Astrabadda alamdiun vtubtur (Nav.MN). Mazkur misolda bosh gap tarkibidagi aniklanayotgan bulak (xabar) shaklan ifodalanmagan. Anikdovchi ergash gap bosh gapdagi aynan ana shu ifodalanmagan sub`ektⁿi anikdab, izo`lab kelgan. Implicit sub`ekt andac havola bulagi orkali anglashilib turibdi.

Sabab ergash gapli cushma gaplar. Bunday gaplarning mazmuni sabab munosabatidan iborat. ergash gap sabab vokeani, bosh gap undan kelib chik,adigan natijani ifodalaydi. Bunday ergash gaplarda sodda gaplarning semantik munosabatida ul jiuuattiun, bu jShattiun leksik birikmalarining semantikasi mu`im ax;amiyatga ega. Bu vositalar bosh gapning boshida .kelib, sabab holi semantik vaziyatini egallaydi. Sabab vok,ea ana shu vositalar yordamida natija vokeaning ichiga kiradi. Sabab vokea, ya`ni shart ergash gap oldin, undan sung bosh gap keladi. Chunki sabab vok,ea ifodalangandan sung ul jiuuattiun, bu jiu^attiun vositalari bilan asosiy denotatning yuzaga chik,ish sababi

izoxlanadi. Misollar: Bard lafziudiun achchiugiu kelur erdi, bu jiu^attiun aca tashvish berurlvr erdi (Nav.MN). Chun siznic tabugiuciuzda davlatxscliug svzini ayturga ma`murmen, ul jiu^attiun gustShliug bild arzadasht bitildi (Nav. Mnsh).

Sabab ergash gap bosh gapga -km, nim vositasida ham boglanishi mumkin. Bunday kushma gaplarda bosh gap ergash gapdan oldin joylashadi: Maet maraziuda tajniu aniuc carniuga coydiukim, Darabca domiula erdi (Nav. TMA).

Hozirgi o'zbek tilida ham sabab ergash gaplar bosh gapga ba'zan -ki vositasida boglanadi. Lekin yukoridagi misoldan farkli ravishda, ergash gap bosh gapdan avval joylashadi: Ayol borki, olam munavvar.

Ergash gapning kesimi buyruk, maylidagi fe'l shakli Oilan ifodalanadi. Bosh gap bilan -ki (-nim) vosit shakliy sintagmatik munosabatda buladi: Mazlumga baxshayish korguzki, zalimdiun asayish kvrgey-sen (Nav.MK.).

To'siqsizlik ma'nolarini ifodalashda ergash gap tarkibidagi agar, agarchi boglovchilari katta rol` uynaydi. Shu bilan birga, denotatlar tarkibidaga ayrim leksik vositalar ham axamiyatli hisoblanadi. Bunday gaplarda bir paytning uzida ikki xil munosabat, ya'ni, ham shart munosabati, ham tusiksizlik munosabati mavjud buladi. Chunki «to'siqsizlik» deganda, muayyan shartning tegishli vokeaning yuzaga kelishida tusik bulmasligi nazarda tutiladi. Bunda shart munosabati bevosita emas, balki bilvosita ishtirok etadi.

Payt ergash gapli qo'shma gaplar. Ma'lumki, payt ergash gapli qo'shma gaplarda, asosan, ikki denotativ voqea ifodalanib, ularning biri ikkinchisining ichiga payt bildiruvchi so'z sifatida kiradi. Shuning uchun ham ikki denotativ voqea o'rtasidagi munosabat payt munosabati sifatida reallashadi va bu munosabat ifodalangan qo'shma gap payt ergash gapli qo'shma gap sifatida baholanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

Axmedov B.A. Gosudarstvo kochievix uzbekov. M., 1965.

Baskakov N.A. Vvedeniye v Izucheniye tyurskix yazikov. M. 1969.

Batmanov I.A. Yazik yeniseyskix pamyatnikov drevnetyurskoy pismennosti. Frunze, 1959.

Borovkov A.K. Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII—XTII vv. M., Izd — vo «Nauka», 1963.

Blagova G.F. Tyurskoye skloneniye v arealno— istoricheskom osveshenii. M., fed —vo «Nauka», 1982.

Dadabaypv X. Obsiiestvenno —politicheskaya i spesiaJuo — ekanomicheskaya terminologiya v tyurkoyazichnix pismennix pamyatnikax XI—XIY vv. Tashkeiit, Izd — vo «Fan», 1991.

Drevnetyurskiy slovar. L., Izd— vo «Nauka». 1969.

Iziskaniy dar tyurskomu yaziku (Grammaticheskiy traktat XIY v na arabskom yazike). Vvedemye, leksiko—grammaticheskiy ukazalel E.I. Fazilova i M.T.ZiyayeTOy. Tashkefit, Izd—vo «Fan»;_r 1978.

Ishoqov M., Raxmonov N., Sodiqov O., Tg`xliyev B. g`lmas obidalar (O'zbelusf.on xalqiarinirig qadimgi yozina yodgorliklari bg'yicha tadqiqotlar). Toshkenf, «Fan» nastiriyofi, 1989. Karimov K. Kategoriya padeja. v yazike «Kutadgu bilig». Avtoreferat dissertasii na soiskaniye uchenoy stepeni kand. Filol. Nauk. Tashkent, 1962.

Karimov Q. Ilk badiiy doston. Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1976.

MaJov S.YE. Pamyaf.ni.ki drevnetyurskoy pismennosti. M. —L., Izd —vo «Nauka», 1951.

Maxmud Qosbg'any. Devoni lug'otit turk. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.Mutallibov. I — III. Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1960 — 1963.

(Maxmud Qoslig'ariy) Devoni Iug'atit turk. Indeks —lug'at. Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1967.

Maxmudov Q. Alimad Yugnakiyning «Hihat.ul haqoyiq» asari haqida. Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1972.

Mahmudov Q, XIII—XIY asr turkiy yozma obidalar tilining fonetik sistemasi. Toslikent, «Fan» nashriyoti, 1990.

MelioransJdy P.M. *Aiah* lilolog o tureskom yazike. SPb._r 1.900,

Nadjip E.N. Istoriko —sravnitelniy siovar tyurskix yazikov XIY veka. Kniga. I. M., Izd-vo «Nauka», 1979.

Nadjip E.N. Issledovaniya po istorii tynrskix yazikov XI — XIY w. M., Izd-vo «Nauka», 1989,

Nasilov V..M. Yazik orxono — yeniseykix painyatnikov. M., Izd~ vo «Nauka» 1960.

Nasilov V-M. Yazik tyiirskix pamyafjiikov "uygurskogo pisma XI-XY vv. M, Izd-vo «Nauka», 1974

Rabg'uziy Nosimddin Burhonuddin. Qissasi Rabg'uziy 1 — TI, Toshkent. «Yozuvchi» nashriyoti, 199(3)-1991.

Ralimoiiov N. Turk xoqonligi. Toshkent A.Qodiriy nornidagi xalq merosi nashriyoti. 1993.

- Rustamov A. Mahmud Zamaxshariy. Toshkent, «Fan» nashriyoti, 1971.
- Ryasyanen M. Materiali po istoricheskoj fonetike tyiirskix yazikov. ., Izd — vo «Nauka», 1955.
- Sodiqov Q. Eski uyg'ur yozuvi. Toshkent G`afur G`ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1989.
- Sodiqov Q. Ajdodiarimiz bitigi. Toshkent. «Fan» nashriyoti, 1990.
- Sravnitelno— istoticheskaya grammatika fyurskix yazikov. Fonetika. M., Izd —vo «Nauka»F 1984.
- «Tarjumon»— XIY asr yozma obidasi. (nashrga tayyorlovchi A.Yunusov) Toshkent. «Fan» nashriyoti, 1980.
- Tursunov V. g`inboyev B. g`zbek adabiy tili tarixi jPedagogika institutlarining filologiya fakultetlari studentlari uchun qg`llanma). Toshkent, «O'qituvchi» nashriyoti, 1982.
- Tg`xliyev B. Yusuf Xos Hojibning «Qntadg'u bilig» asari. Toshkent, «O'zbekiston» nashriyoti, 1991,